

Durbák Eszter

Bölcsészettudományi Kar

Miskolci Egyetem

Konzulens: Schwendtner Tibor
egyetemi tanár

Heidegger az építészetben

Heidegger in architecture

Miskolc, 2011. november

„Mi tűnhet könnyebbnek, mint a létezőt annak hagyni, ami? Vagy talán éppen ez a feladat ütközik a legnagyobb nehézségbe?”¹

---

¹ Martin Heidegger: A műalkotás eredete, 22

Tartalomjegyzék

Bevezetés.....	1
I. Heidegger az építészetről	
1. Az összegyűjtő dolog.....	9
2. A helyekből felépülő tér.....	11
3. Az óvó lakozás.....	15
II. Heidegger az építészetben	
1. Fenomenológiai építészetelmélet	
Louis I. Kahn.....	20
Christian Norberg-Schulz.....	23
Kenneth Frampton.....	28
Radikális megközelítések.....	30
2. Fenomenológiai építészet a gyakorlatban.....	34
Összefoglalás.....	43
Bibliográfia.....	49

Bevezetés

Dolgozatom fókuszában Martin Heidegger „Bauen Wohnen Denken” (Építeni lakozni gondolkodni)² című, esszéformában is megjelent előadása áll. Heidegger 1951-ben meghívást kapott a második „Darmstädter Gespräch”-re (Darmstadti beszélgetés), melynek témája: „Mensch und Raum” (Ember és tér). Heidegger itt építészek között és elsősorban építész hallgatóság előtt tartotta meg előadását.

Ahhoz, hogy Heidegger a Bauen Wohnen Denken-ben kifejtett álláspontját és ennek jelentőségét megérthessük, fontos látnunk azt az építészeti-építészetelméleti kontextust, amelyben az esszé született.

A II. világháború utáni újjáépítést a szorongató lakáshiány hatására a megfelelő körülményeket biztosító egészséges lakás mint szociális program, ill. iparosodó tömeges építés jellemzi. A fiatal építészek már a '40-es évek végétől kritikát fogalmaznak meg a CIAM³ kongresszusain a modern mozgalom nagy hatású elveinek, mint a „forma követi a funkciót”⁴ és „kevesebb több”⁵, dogmává merevedése ellen. Az építészetelméletben az '50-es évek végén, '60-as évek elején válik uralkodóvá a kritikai megközelítés. Ekkor már nyilvánvaló, hogy a modern mozgalom úttörőinek célkitűzését, az „élet számára való tervezést”⁶ a modern építészet csak néhány kivételes alkotás esetében tudta teljesíteni, nagy általánosságban nem. A modern ekkorra dogmatizmussá laposodott, életidegen funkcionalizmussá vagy kiüresedett formalizmussá vált. A modern nemzetközi stílusának univerzalizmusa és „tabla rasa”-megközelítésmódja mellett kritika tárgyává válik a kulturális hagyományok és helyi adottságok figyelmen kívül hagyása. A krízis hatására az építészetelméletben is új utakat keresnek: a fiziológia, pszichológia és szociológia mellett új diszciplínák, a fenomenológia, strukturalizmus és szemiotika, is bekerülnek az építészeti

2 A *Bauen Wohnen Denken* c. esszé 2002-ben jelent meg magyarul, egy építész (Schneller István) fordításában és egy építészeti szakfolyóirat elméleti mellékletében (Post Scriptum / Utóirat, a Magyar Építőművészet melléklete), Építés, lak(oz)ás, gondolkodás címmel. Az esszé eredeti címe – ahogyan Tillmann József is megjegyzi Hannes Böhringer a Heidegger-esszé címére utaló *Brauchen Wohnen Nehmen* c. írása fordításakor) – a szavak többértelműsége és a szófaji elmosódás miatt nehezen fordítható, és ezt a nehézséget illetve nézeteltéréseket tapasztalhatjuk, ha a magyar nyelvű reflexiókat olvassuk, amelyekben mindenki másképp fordítja a címet. Ezért dolgozatomban Heidegger ezen esszéjére eredeti német címe alapján hivatkozom.

3 Congres Internationaux d'Architecture Moderne, a Modern Építészet Nemzetközi Kongresszusa 1928-1959 között

4 „Form follows function.” Louis Sullivan amerikai építész nagy hatású kijelentése 1896-ból, amelyet valójában Horatio Greenough szobrásztól vett át.

5 „Less is more.” A minimalista dizájn alapelve Ludwig Mies van der Rohe megfogalmazásában.

6 Moholy-Nagy László választotta mottójául, amikor a Bauhaus iskola folytatásaként Chicagóban megnyitotta a School of Design-t (később Institute of Design).

gondolkodás látóterébe, amelyek a maguk részéről megkérdőjelezzik a modern kíméletlen feltétlenségét.

A fenomenológia az építészetben elutasítja a normákat és modelleket, a „dolgokhoz való visszatérés” jegyében a mindennapi „életvilágra” [Lebenswelt] mint közvetlen környezetre, az emberi tapasztalat „megélt terére” [gelebter Raum] irányítja figyelmét. A fenomenológiai gondolkodás elsősorban három filozófus munkái révén hatott az építészet elméletére és gyakorlatára. *Maurice Merleau-Ponty* „Phénoménologie de la perception” (Az érzékelés fenomenológiája, 1945) c. könyvében a mindennapi tapasztalat reflexióktól mentes, érzéki, térbeli és időbeli voltát hangsúlyozza, melyen keresztül az ember önmagát és a világot feltárja. *Gaston Bachelard* „A tér poétikája”-ban (La poetique de l'espace, 1956) a házat állítja vizsgálódásai középpontjába, mely mint otthon, eredendő hajlék az emberben – álmaiban, emlékeiben – mindig benne él. Nemcsak az alapvető védettség élményét kialakító szülőház, hanem a gondolkodás és a lélek tereit is elemzi. *Martin Heidegger* fenomenológiájából kései korszakában pedig topologikus gondolkodás bontakozik ki.

A heideggeri *fenomenológia* célja a dolgok eredeti tapasztalásának megnyitása. Módszere hermeneutikai, értelmező, így lesz nála a fenomenológia folyamatos feltárás, összefüggések világossá tétele, a rejtett módok és összefüggések láttatása, az eredethez való visszatérés folytán a létrejövésbe való bepillantás. Heidegger tagadja a hagyományos szubjektum-objektum, esszencia-egzisztencia, immanens-transzcendens szembeállításokat. Számára a *lét egységes* jelenség és mint ilyen egész *strukturált* – ennek a szétszakíthatatlan totalitásnak csak a különböző aspektusait jelentik a fenti fogalompárok. A *Lét és idő*-ben az ember és a világ nem két egymással szemben álló entitás, hanem az ember a világ szövetének része: világban-benne-lét. Az ember már mindig rendelkezik világgal, abba „belé van vetve” [geworfen]. Az ember a világ vonatkozás-összefüggésének centruma, akinek „létében a létre megy ki a játék”. Az embernek mint megkülönböztetett létezőnek van a világ struktúra-egészében bizonyos játéktere, a világ meg tud nyílni, fel tud szakadni előtte, így a világ megértése nem ez ember szuverén teljesítménye, hanem a világ mint önfeltáró rendszer által biztosított lehetőség – az ember pedig azért képes a megértésre, mert alapvető létmeghatározottsága a nyitottság. A világ mint jelentésösszefüggés így hozzáférést nyújt a világon belüli létezőkhöz – ennek egyik, de nem egyetlen horizontja az emberi értelem. Az ember egyúttal világgépző is – a világ megalkotása a lehetséges lehetővé tétele, amely új tágasságot nyit meg, új jelentéstereket teremt, új kontextust hoz létre a világ vonatkozásrendszerén belül: egyfelől teret nyit a vonatkozásrendszerben,

másfelől pedig sűrűbbre is szövi a világ textusát.

A *topológia* csak Heidegger kései írásaiban tematizálódik, a fordulat nemcsak a létezőtől a lét, hanem az időtől a tér felé is lejátszódik – ám egész gondolkodását jellemzi egyfajta topologikus látásmód, amint erre Edward S. Casey⁷ és Jeff Malpas⁸ is rámutat. Már a *Lét és idő* fogalmisága, az *ittlét* [*Dasein*], a *benne-lét* [*In-Sein*], *világban-benne-lét* [*In-der-Welt-Sein*]⁹ is topologikus színezetű, bár az ember a világban nem mint tartályban van, a térbe nem utólag mint test kerül bele, hanem időbelisége által „tör be” a térbe. Az időbeliség gondoskodásként jelenik meg, ez fedi fel a már eredendően adott tájék otthonosságát. A *világban lét* ugyanis valójában a *világnál tartózkodás*, a hozzászokottság, lakozás, gondoskodás, ápolás értelmében. Később a tér mint nyíltság, világló tisztás [*Lichtung*] az el-nem-rejtettség, az igazság megtörténésének helyeként nyilvánvalóbb formában jelenik meg Heidegger gondolkodásában. Lét és hely szétválaszthatatlanul összetartoznak – a lét csak a *helyen* és a *helyből* jöhet létre, a hely az a nyíltság, ahol magunkat találjuk a többi létezővel együtt. Heidegger késői írásaiban jelenik meg az összegyűjtő hely [*Ort*], „a nyílhegy, amelyben az erő koncentrálódik”.¹⁰ A hely összegyűjti és megőrzi a világ négyességét [*Geviert*]: az eget és a földet, az istenieket és haladókat. Egyszerre kinyit és bezár, szabaddá tesz és megóv. Helyszínt biztosít a négyesség megjelenésének, és teret ad a dolgok és emberek egy helyen, azaz egymás közelségében, szomszédságában való létének. A partikuláris hely lesz az a fenomén, amelyen keresztül az ember bebocsáttatást, hozzáférést nyer a térhez.

A térről való gondolkodás, a tér felől való megközelítés az építészetben sokáig nem volt olyan kézenfekvő, mint amennyire ma a tér és a téralkotás kulcsfogalmak. A modern kori gondolkodásban *August Schmarsow* művészettörténész az elsők között irányítja a figyelmet a térre XIX-XX. század fordulóján. Elméletét részben Gottfried Semper kultúra-felfogásának¹¹ kritikájaként fogalmazta meg, mindazonáltal elismerte Semper érdemeit, amennyiben a fal mint *térelhatároló* sík elemzésével a figyelmet magára a *térre* irányította. Schmarsow az építészeti tér észlelését az emberi test térbeli mozgásához köti – tértudatunk

7 Edward S. Casey: *The Fate of Place. A Philosophical History.* (1997)

8 Jeff Malpas: *Heidegger's Topology: Being, Place, World.* (2006)

9 A fogalmak német eredetijében egyértelműen szól (da, in) a térrel, hellyel való kapcsolat. A fenti magyar fordítások egyenként mind bevett megoldások, együtt azonban nem alkotnak egységes terminológiát. Az itt együttesen való alkalmazásukat az indokolja, hogy az ittlétben (a jelenvalóléttel szemben), a világban-benne-létben (a világban-való-léttel szemben) tisztábban cseng a topologikus hang.

10 Jeff Malpas: *Heidegger's Topology: Being, Place, World.* 30

11 Semper minden kulturális teljesítmény archetipusának a szövést tekintette, így figyelme az építészetben az ezzel analógiát mutató elemekre (csomó-csomópont, textil-fonott sövényfal) irányul.

nem eredhet a vizuális észlelés csak sík képeiből, hanem csak testtudatunkból. A '30-as években megszorodnak az értekezések a téralkotásról mint az építészet lényegéről,¹² Sigfried Giedion „Space, Time and Architecture” (Tér, idő és építészet, 1941) c. nagy hatású könyvében pedig a teret teszi meg építészetelmélete kiindulási pontjának. Az építészet történetét *térkonceptiók* történeteként írja le, amelyek a legtöbb információt nyújtják az ember és környezet viszonyáról.

A tágabb kontextus után most térjünk rá magára a fő forrászövegre. Miközben az építészeti diskurzusban, kritikában és oktatásban komoly hangsúlyt kapnak az építészet funkcionális, technikai, esztétikai kérdései, alig esik szó az építészet egzisztenciális dimenziójáról. Heidegger a *Bauen Wohnen Denken*-nek már a felütésében ebbe az utóbbi tartományba utalja vissza a kérdést, mégpedig a szakmai kérdésekre való korlátozódásra hajlamos építészmérnöki tevékenységtől és a túlzott esztetizálás hibájába eső építőművészettől elhatárolva szigorúan és konzekvensen az *építés* kérdését. Az építés minden szakmai (funkcionális, technikai, esztétikai) megfontolást megelőzően annak a tartománynak a része, amelynek minden más is: *a lété*.

Az ember mint ittlét, benne-lét egyúttal azt is jelenti, hogy kinyitottak, azaz ilyen módon a világ által érintettek vagyunk, már mindig ott vagyunk a minket körülvevő dolgoknál: ez maga a *lakozás* [Wohnen]¹³. A lakozás az emberi lét alapvonása, amelyben maga a lét rendje és módja [Art und Weise] jut kifejezésre. Az ember környező-világhoz [Um-welt] való viszonya, a világról alkotott képe, kultúrája, életmódja mint lakozás testesül meg az építésben. Ez a viszony *kölcsönös*: az ember az *építés*ben létrehozza, elrendezi a maga környezetét, amely azután maga is alakítja, rendezi az ember életét.

A *Bauen Wohnen Denken* főszövegében – Heidegger gondolkodói fordulatának megfelelően – az ember nem elsősorban mint aktív, alkotó fél jelenik meg, inkább mint a világba beilleszkedő, a világba befogadott passzív elem. Ez megfelel. Az ember és a világ viszonya pedig a világról felvázolt kép megváltozását is mutatja: olyan kozmikus erők rendje, amelyek könyörtelenül, de őt befogadóan az ember felett állnak. A *négyesség*

12 vö. Moravánszky Ákos: A tér fogalma az építészetben, in: uő.: A tér. Kritikai antológia.

13 A *lakás* szó használata tévútra viheti a megértést, hiszen erről mindenkinek elsősorban nem a tevékenység, hanem a lakás mint a „hely, ahol lakom” jut eszébe. A *lakozás* kifejezés viszont hordozza a költőiséget, és archaikus felhangja utal Heidegger egy írásának címéül választott Hölderlin-idézet szintén régies szóhasználatára: „*dichterisch wohnet der Mensch*”, azaz: „költőien *lakozik* az ember”. Emellett a *lakozásban* az időben való kibomlása, a tartózkodás, tartóztatás [ver-weilen] is szóhoz jut. Dolgozatomban ez utóbbi szóhasználatot részesítem előnyben.

minden elemének: az égnek és a földnek, az istenieknek és a halandóknak meg van a maga helye – és mindnek *óvni* is kell a helyét. Heidegger felfogásában ez a mitikus világ csak a költői hozzáállás számára tárul fel: a költés olyan tág horizontot biztosít, amellyel az ember nemcsak befoghatja a föld mélységét és az ég végtelenségét, de megláthatja az illanó isteneket és kirajzolódhat számára a saját magát mint halandót megillető hely.

Ez a világgép – különösen az istenek, isteniek jelenléte – idegen lehet a mai szekularizált ember számára, mégis nyerhetünk belőle pozitív tapasztalatokat: a *nyitottság*, a be- és *elfogadás* képességét. Ha nem is bizonyos számunkra valamilyen felsőbb erő létezése, nem is zárhatjuk ki. El kell fogadjuk, hogy nem hajthatjuk uralmunk alá a világot – vannak olyan tényezők, amelyek kívül állnak (különösen az egyes) ember hatáskörén. Ezeknek a megértésében a segítségünkre lehet a költészet és mitológia által megnyitott tág látótér, amelybe beleesnek az ész fókuszáló tekintetének mezőjén kívül eső elemek is. Mindezekon kívül figyelemre méltó, hogy ez az archaikus világgép milyen jól strukturált: mindennek megvan *a maga helye* – ez a nem racionalizáláson alapuló rend is tanulságos lehet számunkra.

A lakozás alapvonása tehát a fent említett *óvás*. Az ember *lakozása* mint a négyesség óvása a négyesség kozmikus rendjébe való beilleszkedés képessége. A négyesség azonban egyelőre elérhetetlen; ami a négyességet konkrétságában hozzáférhetővé teszi, az az ember dolgoknál való tartózkodása: a *dolgok* azok, amik a négyességet *összegyűjtve* a világot közel hozzák. Így a dolgoknál-tartózkodással jutnak az emberek a négyességben-tartózkodáshoz. Az ember ezen tartózkodásban pedig már mindig benne foglaltatik a *tér* – így lesz az ember és a tér viszonya maga a lakozás. Ez a négyességben lakozás képes csak a távolságot kiállni, a tereket elviselni. A teret és a dolgokat tehát az ember tartózkodása fogja egybe, a tartózkodást pedig az épületek fogadják be [behausen]. Az *épületek* csak olyan módon képesek kapcsolódni az összegyűjtő dolgokhoz és a nyílt terekhez, hogy egyszerre mindkettőnek a tulajdonságaival bírva mindkét fél felé képesek a kötésre. Az épület mint épített dolog összegyűjti a négyességet, és mint *hely* teret enged, helyszínt biztosít a négyességnek. A hely [Ort] a helyszínt [Stätte] terekbe [Räume] rendezi be, amelyekből végül felépül a *tér* [Raum]. Ez az irány, mint Casey rámutat, nem megfordítható: a tér nem osztható fel helyekre, mert a helyek nem a tér elemei vagy darabjai; a tér *nem tartalmazza* a helyeket – a helyek viszont potenciálisan tartalmazzák magukban a teret.¹⁴ Az építés mint *helyek létrehozása* ezen a láncolaton keresztül lesz a *terek alapítása és összeillesztése*. Az építés ehhez a konkrét tevékenységhez a mértéket a

---

14 Edward S. Casey: The Fate of Place. A Philosophical History. 275

*négyesség*ből veszi. A hely a négyesség térben való lehorgonyozásával [einräumen] lesz annak óvó menedéke [Hut]. A kört bezárva, így válik az *épület* védelmező hajlékká [Hut], azaz házzá [Huis, Haus], amelyben kibomlik a lakozás valódi dimenziója, az *óvás*.

A *Bauen Wohnen Denken* végén mutatkozik meg a kérdezés mint a fenomenológia feltáró „ellen”-mozgása: „Eleget nyernénk akkor is, ha a lakozás és az építés *kérdéssé* [fragwürdig] válna, és ezáltal minden egyes esetben *végiggondolandó* [denkwürdig] maradna.”¹⁵ Az építésben mindig vissza kell térnünk a kezdetekhez, a lakozásban feltáruló lehetőségekhez. Az építés csak úgy lehet autentikus, ha nem pusztán az építést, hanem magát a lakozást, a lét rendjét és módját helyezzük vizsgálódásaink fókuszába: magát a létet kell kikérdezni, magát a létet kell meggondolni, ha építeni akarunk.

Az építészettel kapcsolatban ki kell emeljünk néhány kulcsfogalmat Heidegger gondolkodásából, amelyek fontosak lesznek a későbbi elemzés szempontjából.

A legátfogóbb kulcsfogalom az *összegyűjtés*.

Az összegyűjtés kitüntetett megjelenési formája a *dolog*, amely nemcsak magába szívja, megtestesült teljességgként megjeleníti, de ki is sugározza a benne összegyűlő anyagi és szellemi erőket. Így az összegyűjtésnek feltárható egy kulturális dimenziója is, amennyiben térben és időben rögzít egy *hagyományt* mint közösséget és történelmet.

A *dolog* jelenléte az alakjában, a határán válik kézzelfoghatóvá, ilyen értelemben a *határ* bír a legintenzívebb összegyűjtő erővel. Különösen fontossá válik a határ, amely egyfelől mint *térelhatároló elem* (fal, tető) maga az építészet teste, másfelől mint illeszték, *csumópont* különböző minőségek összetalálkozásának helye. A *tektonikus* gondolkodásban így lesz a csomópont az összeillesztettség nyíltan megmutatott helyeként az *önfeltárás* egyik módja, esszenciális sűrűsödési pontként pedig a *díszítés* kezdete.

A *tér*, mint Heidegger megmutatja, *nem homogén*, hanem világosan megkülönböztethető irányokkal rendelkezik (fel és le, ki és be, folyásirány és felfelé, napos és árnyékos oldal), valamint *nem absztrakt*, hanem konkrét minőségeiben érzékelhető tulajdonságokkal rendelkező *helyekből* felépülő emberi környezet.

---

¹⁵ „Genug wäre gewonnen, wenn Wohnen und Bauen in das Fragwürdige gelangten und so etwas Denkwürdiges blieben.”

Martin Heidegger: *Bauen Wohnen Denken*, 351

Dolgozatomban elsősorban három, építészetről gondolkodó szerző írásaira támaszkodva igyekszem bemutatni a fenomenológiai-topológiai szemlélet érvényesülését, a fent kiemelt kulcsfogalmak hatását, továbbélését. *Christian Norberg-Schulz* norvég építészettörténész a fenomenológiai építészetelmélet megalkotója. Írásaiban egészen egyértelmű Heidegger közvetlen hatása. *Kenneth Frampton* építész, építészettörténész, építészeti kritikus (többek között) Heideggerre támaszkodva kritizálja a racionalista, technicista építészeti megközelítést. *Louis I. Kahn* építész és építész professzornál nem mutatható ki ugyan Heidegger hatása, ám gondolkodásmódja feltűnően sok hasonlóságot mutat Heideggerével.

Christian Norberg-Schulz (1926-2000) a fenomenológiai építészetelmélet megalkotója. Első átfogó munkájában, *Intentions in Architecture* (Szándékok az építészetben, 1963) c. könyvében hangsúlyozza, hogy pusztán tudományos megértés segítségével az ember nem vetheti meg lábát a világban. Az ember alapvető szüksége, hogy életét és környezetét jelentéssel bíróként tapasztalhasssa meg, és a műalkotások azok, amelyek szimbólumként, az élethelyzetek konkretizációjaként e jelentéseket hordozzák, fenntartják és továbbadják. Később, Heidegger és Otto Friedrich Bollnow térelméletétől inspirálva, gondolkodásának előterébe kerül a tér, és kifejleszti saját egzisztenciális térfelfogását. Elmélete szerint az építészet célja és értelme végső soron az, hogy az embernek „egzisztenciális kapaszkodót” [existential foothold] nyújtson, amely megegyezik Heidegger lakozás-fogalmával. Ennek két előfeltételét különbözteti meg: a tájékozódást [orientation] és az azonosulást [identification], amelyek csak konkrét tulajdonságaikban megtapasztalható, világosan elkülöníthető helyek strukturált rendszerében lehetségesek.

Kenneth Frampton (1930–) a kortárs építészetre vonatkozó álláspontját *A modern építészet kritikai története* (Modern Architecture: A Critical History, 1980) című munkájában és a *kritikai regionalizmus*¹⁶ vonatkozó polemikus esszéiben fogalmazta meg. Paul Ricoeur gondolatmenetét követve Frampton kifejti, hogy a kritikai regionalizmusnak mint az ellenállás kibontakozási formájának kritikusan kell viszonyulnia az egyetemes kultúra és technika eredményeihez: befogadja a világkultúrát, azonban ellenállást fejt ki a termelőipar és a médiatechnológia univerzális uralmával szemben, a modern technológia felhasználásának korlátozásával. Épületei tudatosan a környezet

16 Frampton magát a *kritikai regionalizmus* fogalmát az Alexander Tzonis – Liliane Lefaivre szerzőpárostól veszi át. vö.: Alexander Tzonis – Liliane Lefaivre: The grid and the pathway. An introduction to the work of Dimitris and Susana Antonakakis (Architecture in Greece 15, 1981)

kontextusában, a városban vagy a tájban állnak, ugyanakkor a 'belehelyezés' a helybe és a tradícióba nem jelenthet nosztalgikus historizmust. Az építészetet tektonikus valóságként, nem pedig „díszletként” fogja fel, távol tartva magát a felszínes díszítgetéstől. Különös jelentőséget tulajdonít az építési hely sajátos tulajdonságainak, a topográfiának, fényviszonyoknak és klímának. Nem képekben, hanem minden érzékszervünk által érzékeli a valóságot, ezért építészetének fontos alkotóelemei az anyagszerűség, a tapinthatóság, a hangok, a színek, az illatok és a mozgás által feltáruuló információk.

Louis I. Kahn (1901-1974) gyakorló építészként számos jelentős középületet tervezett. Gondolkodása, mint Norberg-Schulz rámutat,¹⁷ nem alkot teljes filozófiai rendszert, előadásaiból és diákjaival folytatott beszélgetéseiből azonban világos álláspont körvonalazódik. Híres kérdése, „Mi akar lenni az épület?”, az alapvető cselekvésformákból kialakuló 'emberi intézményekhez' mint esszenciális 'formákhoz' utalja vissza a tervezést. Ez a megközelítés azonban se nem funkcionalista, se nem esztétizáló: valójában a bevett minták automatikus követésétől óv, és minden egyes tervezési feladat esetében az eredethez való visszatérésre szólít fel. Tervező építészként egyformán jelentőséget tulajdonít a téralkotásnak és a tektonikának; a 'rendnek', amelyben az épület létakarata rejlik, és a 'fénynek', amely által megszületik az épület.

---

17 Christian Norberg-Schulz: Kahn, Heidegger and the Language of Architecture, 35

I. Heidegger az építészetéről

1. Az összegyűjtő dolog

Az építmények a *Bauen Wohnen Denken* gondolatmenete szerint olyan *dolgok*, amelyek *helyet* biztosítanak a *lakozás* számára. E három, egymást feltételező és egymásból kibomló kulcsfontosságú elem (dolog, hely, lakozás) közül tekintsük elsőként a dolog fogalmát.

A dolog a *Lét és idő*-ben egyáltalán nem bírt központi jelentőséggel, sőt, mint előtérbe tolatkzó kéznéllevő, amellyel való foglalatzkodásban a jelenvalólet szétszóródik, éppen hogy elfedi, elhomályosítja a világfenomént. A késői Heidegger a műalkotáson keresztül azonban elérkezett egy még általánosabb fogalomhoz, a dologhoz, melyek (a műalkotás és a dolog) midőn összegyűjtenek, feltárnak egy világot.

A dolog németül: *Ding*. Heidegger ezt az elnevezést az ófelnémet *thing* szóból vezeti le, melynek jelentése: egybegyűlés, mégpedig egy ügy, a közösséget érintő vitás eset megtárgyalása végett. Így a *Ding*ben a római *res* is szól, mint olyan eset, ügy, ami az embert *érinti*.

A dolog mindig az, ami közel van – ám valójában azért, mert a dolog dolga lényegénél fogva *a világ közelítése*. A dolog a világot azáltal gyűjti egybe, hogy az időben tartóztatja [verweilt]. Ez a világ, ami ily módon feltartóztatva egybegyűjtetik, egyszerre tágasabb, mégis konkrétabb, mint a *Lét és idő* világfogalma, a jelentésösszefüggés. A kései Heideggernél az ember léte a háttérbe vonul ugyan, ám a világot mégis az ember felől, a világban-benne-létből bontja ki. A világon lenni annyit tesz: a földön és az ég alatt, az istenek előtt és a többi emberrel együtt. Ez a négy: a *föld* és az *ég*, az *isteniek* és a *halandók* mindent megelőzően összetartoznak egy eredeti ősegységbe, és ebben egyedülálló *négyességgé* vannak összefogva. A négy mindegyike visszatükrözi a többi létezését is, ez pedig mindegyiket a maga sajátjába juttatva szabaddá teszi, miközben a szabaddá tetteket egymáshoz sajátítja. A négyesség sajátta tévő, a négyet egybefogó körtáncként forgó tükör-játéka a *világ*.

Az így elénk táruló világ azonban nem mond ellent a *Lét és idő* világ-képének: a világ elsősorban összefüggés, rendszer, melynek elemei legalább annyira összetartoznak, mint amennyire elkülönöződnek egymástól, és éppen e különbségük teszi lehetővé együvé tartozásukat. Az egyes részek csak a nagyobb összefüggés részeként válnak

értelmezhetővé, csak azáltal nyerhetik el jelentésüket. Az ember, aki számára a világ feltárul, nem független létezőként áll szemben a világgal, hanem az összefüggés őt magát is meghatározó részeként, világban-benne-létként van. Ebben a világban mint összefüggérendszerben kell az embernek a maga *helyét* megtalálnia.

Gondoljuk át, *mi* az, ami a dolgokban összegyűjtetik, és *mi módon* megy végbe ez az összegyűjtés.

Egyfelől azt kell látnunk, hogy az összegyűjtés által megtestesülhet az ugyanolyan vagy a hiányzó. Az *ugyanolyan* célja elsősorban a világ struktúrájába való illeszkedés, amelynek meglévő aspektusai éppen így, hajlékonyan simulnak egymáshoz. Az ugyanaz azonban nem esik egybe az azonossal. Amint Heidegger kifejti, csak akkor és addig lehet két dolog *ugyanaz*, „ha és ameddig egyértelműen megmaradnak lényegük különbözőségében. [...] Az ugyanaz [...] a *különböző összetartozása* a különbség révén való egybegyűlésből.”¹⁸ A hiányzó pedig éppen a különbözőségéből nyeri az erejét – a hiány felmutatásával még élesebb fénnel képes rávilágítani az adott rendszer alapvető tulajdonságaira.

Másfelől nem szabad elfelejtenünk, hogy az összegyűjtés nem a világot gyűjti össze – a világ ugyanis struktúra, nem pedig csupasz váz, vagy üres polcrendszer, amelyet utólag rakunk meg dolgokkal. Nem is a dolgok gyűjtetnek össze, hiszen maguk a dolgok azok, amik összegyűjtene. A dolgokban, a helyekben valójában a *jelentések* gyűlnek össze, amelyeket megintcsak nem utólag aggatunk rá a dolgokra, hanem a világ mint utaláségész jelentésségéből bomlanak ki. A világban mint összefüggésegészben elfoglalt helye, rendeltetése alapján már minden bír valamiféle jelentéssel, és ezt kell az összegyűjtéssel megvilágítani: nem feltalálni, hanem mint eredendően kódolt vonatkozást a rendszerből kinyerni, és jelenlétet, testet adni neki.

Az összegyűjtés valódi értelme azonban abban áll, hogy a dolog mint fókusz nemcsak összegyűjti a világ fényét, hanem világló jelenlétével, mint Heidegger görög temploma, először teszi láthatóvá környezetét.¹⁹ Az épület az összegyűjtött fényt kisugározza – ha úgy tetszik, prizma, amely a homogén fényt, az egysíkú képet gyűjti be, és magán átszűrve, immár artikulálva, szétszálazva [auseinandergesetzt], más felbontásban sugározza vissza.

Az építész lehetősége és felelőssége az, hogy amint a világ önfeltáró mozgásában megpillantja a jelentéss összefüggéseket, térbe írva rögzíti, artikulálja azokat. Ily módon jelenvalóságot ad a jelentéseknek, a továbbiakra maga és mások számára kézzelfoghatóvá, hozzáférhetővé téve azokat.

---

¹⁸ Martin Heidegger: „...költőien lakozik az ember...”, 197

¹⁹ Martin Heidegger: A műalkotás eredete, 32

2. A helyekből felépülő tér

A *hely* [Ort]²⁰ elsőrendű felbukkanási formája az építmény [Bau], mely maga a „a hely megtestesülése”²¹. Az építmények *sajátos módon* létező dolgok: oly módon gyűjtik össze a négyességet, hogy helyszínt [Stätte] biztosítanak számukra – az építmények tehát maguk is helyek.

A *Bauen Wohnen Denken*-ben a híd híres példáján láthatjuk, hogyan képes egy építmény a négyességet magába gyűjtve és kivetítve helyé lenni. Mielőtt a híd felépül, sok olyan helyszín van a folyó mentén, amely alkalmas lehetne a híd számára. De csak amikor a híd oda kerül, akkor lesz egy kitüntetett pontja *hely*. A híd a maga földön állásában és ég felé emelkedésében összegyűjti és artikulálja a világot. A partok a híd által fordulnak egymáshoz, lesznek esetleges területekből kifejezetten partokká.

Tehát a közkeletű gondolkodással szemben nem az épület kerül egy helyre, hanem a hely kerül az épületbe – az épület hozza létre a helyet. A berendezett teret az építmények teszik lehetővé, midőn összegyűjtik és a térbe illesztik a négyességet. „Következésképpen *a terek létüket a helyekből és nem 'a tér'-ből nyerik.*”²²

Heidegger szerint az absztrakt-matematikai tér, pusztán azért, mert minden kiterjedéssel rendelkezőre általánosan alkalmazható, nem lehet az ember által megélt helyek és teresedések alapja. Csak fordítva: a konkrét helyekből absztrahálható a matematikai tér. A dolgok mint helyek hoznak létre teresedéseket és tájékokat, amelyek egymáshoz tartozóságából konstituálódik a *berendezett egzisztenciális tér*. A teresedéseket tekinthetjük pusztá helyszíneknek is, melyek között egy immár mérhető távolság [Abstand], *köztes tér* [Zwischenraum], *σταδιον* [*spatium*] alakul ki. Ebből vonható el a pusztá három dimenzió, amely immár nem is tér, csak pusztá *kiterjedés* [*extensio*]. Az absztrakció végső foka a tisztán *matematikai tér*.

---

20 A *Stelle*, *Stätte*, *Platz* és *Ort* fordításában az jelenti a nehézséget, hogy alapesetben magyarul mindegyik helyként fordítandó. A megkülönböztetés érdekében javasolható, hogy rendre a *helyzet*, *helyszín*, *teresedés*, *hely* szavakkal adjuk vissza őket.

Az így értett hely többet hordoz magában, mint a pusztá helyszín [Stelle], az eszközök feltalálási helye [Platz]: minőséget, jelentést, aktivitást. Az ember nem lehet csupán kéznél a térben, az embernek egzisztenciális helye, *Ort* van. Heidegger a *Bauen Wohnen Denken*-ben ezt többletjelentéssel bíró *Ort* szót használja az épített dolgokkal kapcsolatban. Így lesz a hely [Ort] az ember helye a világban, így áll elő az egzisztenciális tér.

21 Martin Heidegger: A művészet és a tér, 216

22 Martin Heidegger: *Bauen Wohnen Denken*, 264

Az építménnyel mint helyként létező dologgal kapcsolatban két kérdés merülhet fel. Mi tünteti ki a helyet a többi dologhoz képest; és hogyan alakul ki, ki vagy mi hozza létre a térből a helyet?

Az első kérdésre csak utalásokat találhatunk a *Bauen Wohnen Denken*-ben. Heidegger magyarázata szerint a lakozás tartománya kiterjed minden építményre: nemcsak a lakásra, hanem mindenre, amit az ember azért hozott létre, hogy belakhassa [bewohnt]. Az építmények nem pusztán térbeli kiterjedésüknél fogva többek a dolgoknál, vagy azért, mert beléjük lehet menni, hanem mert „hajlékot nyújtanak” [behausen] az embernek, a magam részéről inkább úgy mondanám: *befogadják*. Befogadják az embert és befogadják a világot – teret biztosítanak a nyíltságnak és az ember lakozásának.

Második kérdésünk a hely kialakulásának mikéntje. A *Bauen Wohnen Denken* magyarázata alapján a hely a világ négyességét kétféle módon *helyezi el*, illeszti a térbe, azaz a *térnyerésnek* [ein-räumen] kétféle módja lehetséges: a hely *teret nyit* [zulassen] a négyesség megjelenésének és *berendez* [einrichten] a négyességet a térben.

Mindezzel azonban nem kapunk egyértelmű útmutatást arra nézve, hogy az építmény, a hely létrejöttében jut-e, és ha igen, milyen szerep jut az embernek. A tereket a helyek teszik lehetővé, a helyeket pedig az építés hívja életre – így tehát elvitathatatlan az ember aktív közreműködése a terek alapításában. Ez a létrehozás azonban nem *creatio ex nihilo*, hanem a világból mint rendszerből bomlik ki, amelynek az ember maga is része, és amellyel így egymásra vannak utalva. Az építéssel megtörténik az, ami már eredendően kódolva volt a tér létében, az építő ember feladata, hogy a helyet saját lehetőségébe juttassa. A világ elemeiből dolgozik az építés, amelyek már magukban hordozzák azt, hogy milyen kötésekre képesek, hogy hogyan állhatnak össze egymással és hogyan illeszkedhetnek a meglévő struktúrába. Már mindig is létezik a világnak valamiféle rendje, amely nem geometriai rend, hanem olvasható textus, felismerhető struktúra. Az építő embernek ezzel az összefüggéssel van dolga, de nem pusztán összehordja egy halomba az „értékeket”, hanem az építés aktusával egyúttal új értékeket teremt. Az épület koncentrárum – olyan módon vannak benne a világ dolgai elvegyítve, hogy minőségileg is elkülönül tőle. Kiolvasható belőle a világ, melyből létrejött, de maga nem bontható, hígítható vissza alkotóelemeire.

A *hely* egyszerre valami nagyon tágas és valami nagyon sűrű. Egyszerre teret ad és összegyűjt: összegyűjt a tér-adásban, ahol egymás közelségében jelenhetnek meg a dolgok és az emberek, és összegyűjt a megnyíló tér általi határvonalra szorításban, ahol így egy nagyon erős védvonal koncentrálódik.²³

Ezt Heidegger etimológiai elemzéséből is láthatjuk. „A tér-nyerés [räumen] [...]: irtani, szabaddá tenni a vadont. A tér-nyerés hozza el az ember letelepülése és várakozása a szabadot, a nyíltat.”²⁴ A tér [Raum] egy szabaddá tett, berendezett valami, mégpedig egy *határon* [περας] belül. A határvonal a rend és a káosz, a lézető és a nemlézető, a nyíltságába juttatott és az elrejtett egymáshoz feszülésének helye. „A határ nem az, ahol valami véget ér, hanem [...] az, amelynél valaminek a léte kezdetét veszti.”²⁵

Ez a körülkerítő határvonás hozza el a szabadságot, teszi lehetővé a jelenlétet. A bekerítettség, a lehatároltság tehát nem korlátoz, hanem éppenséggel felszabadít, ahelyett hogy bezárna, valójában kinyit – ahogyan a tér fizikailag bezárul, szellemileg kitágul. A körülzárt *hely*ből nyerhetjük meg a *teret*, a regionálisból az univerzálisat.

A határ a legkoncentráltabb elem, az „összegyűjtő közép”. Heidegger határ-fogalmában így egyszerre jelenik meg az építés két archetípusa, a középpont kijelölése mint a legősibb területfoglaló aktus, és a körülkerítés mint védelmező cselekedet.

A *középpont* kijelölése az egzisztenciális tér megteremtése: a középpont mint függőleges tengely *"széttámasztja" a földet és az eget*, így akadályozva meg, hogy a mennybolt ránk zuhanjon. A középpont elrendezi maga körül a világot és maga köré *összegyűjti* az embereket, és ebből az esszenciális sűrűsödési pontból terjed szét a rend, az ott megteremtett teljesség.

A *körülkerített* terület lesz a mi világunk, amelyet ismerünk és uralunk, ahová nem hatolhat be rontás, veszély; ami ezen kívül van, az ismeretlen, kiszámíthatatlan, kontrollálhatatlan. A körülkerítés vonala lesz egyfelől a védelem vonala, másfelől viszont ez a határvonal, ahol a belső és a külső világ összeütközik. Egyszerre elválaszt és összeköt, sérülékeny és átjárást biztosít.

---

23 A lehatárolás és az általa előálló sűrű, artikulált forma összefüggését a nyelvben is felfedezhetjük. A magyarban ugyanabból a *kerít* szótöből ered a határt jelölő *kerítés*, és a körülhatárolt területet jelentő *kert*. Még világosabban mutatja, hogy a lehatároltság és a sűrűség ugyanazon fenomen két aspektusa, a német *Zaun* (kerítés), a holland *tuin* (kert) és az angol *town* (város) közös gyökere.

24 Martin Heidegger: A művészet és a tér, 214

25 Martin Heidegger: Építés, lak(oz)ás, gondolkodás, 264

A hely által összegyűjtött jelentések a dolog legsajátabb jellegzetességeiben, a minden mástól való elkülönülésében ragadhatók meg. Ez által képes a heterogén tér is a különbségekben jelentést hordozni. A tér mindig beszél hozzánk, és csak ezért képesek a térbe írt épületek mint a környezettel strukturális hasonlóságot mutató dolgok is szólni, jelentést hordozni.

Ezért rettenetes a modern térköz-nélkülisége, amelyet Heidegger *A dolog*-ban vázol. Az el-távolító [ent-fernen] ember a teret képes elviselni: számára nem az van közel, ami felé a legkisebb az objektív térköz [Abstand] hanem az, ami gondosodásának tárgya, amivel törődik, amivel így azonosulni képes. A modern ember válsága a közelség helytelenül, a fizikai-technikai térre korlátozott felfogásából adódik. A médiatechnológia segítségével az ember minden távolság teljes megszüntetésére törekszik, ám miközben azon fárad, hogy megismerhetővé tegye, valójában szétzúzza a világot. Miközben az a célja, hogy a barátságos közelbe hozzon, valójában elidegenít. Amikor minden egyforma távolságba illetve közelségbe kerül, a tér elnémul, nem lehetséges többé jelentés, „a dolog [...] dologként megsemmistíve marad.”²⁶ A térköznélküliségben minden egybefolyik, formátlaná és formálhatatlanná válik.

---

26 Martin Heidegger: *A dolog*, 70

3. Az óvó lakozás

Heidegger az építést a lakozásból vezeti le: az építés célja a lakoztatás. Egzisztenciálisan a lakozás alapvetőbb, mint az építés: nem az építés teremti a lakozást, hanem a lakozás teremti az építést.

Heidegger a nyelv felől érkező útmutatás²⁷ alapján mutatja meg, hogy lakozás és építés nem cél-eszköz összefüggésben állnak egymással, hanem ennél szorosabb az összetartozásuk: az építés maga is lakozás.

A *bauen* (építeni) szó ófelnémet alakváltozata, a *buan*, annyit tesz, mint lakozni, tartózkodni, sőt, Heidegger ide kapcsolja a létezni ige ragozott alakját [bin] is, azaz az ember *lakozva létezik* a földön. A német *bauen* azonban átfogó jelentésében azt jelenti: művelni.²⁸ A *bauen* magában hordozza az olyan dolgok gondozását és ápolását [*colere, cultura*], amelyek önmaguktól fejtik ki növekedésüket, és az olyan dolgok létesítését, építését [*aedificare*], amelyek nem növekedéssel keletkeznek és állnak fenn.²⁹

A *bauen* szó elemzése, úgy vélem, egy olyan olvasatot is lehetővé tesz, mely szerint az önmaguktól növekedésre nem képes dolgok *sokkal inkább rászorulnak az ember gondoskodására*, aktív közreműködésére, mint azok, amelyek magukban is aktivitást fejtenek ki – és nemcsak a létrehozáskor, hanem fennállásuk egész ideje alatt. Egyazon dinamikus egyensúly konstituenseiként a világ és az ember kölcsönösen egymás gondjaira van bízva – ami persze felelősséggel is jár. A gondoskodás által hozzuk közel, telítjük jelentéssel, tesszük otthonossá, megérthetővé a környezetet. Így vehetjük birtokba a világot – de nem kisajátítjuk, hanem hozzáférést nyerünk, rajta tartjuk a kezünket a világ ütőerén. A gondoskodás a kapcsolódási pont a világ és az ember közt.

Ebből számomra egy olyan építészet képe bontakozik ki, amely lehetővé teszi ezt a kapcsolódást, ezt a „megérinthetőséget”. Az épületnek nem előírnia kell valamifajta használatot, hanem helyet kell teremtenie a benne zajló életnek, teret kell adnia az események megtörténésének. Fel kell kínálnia magát a belakásra, ösztönöznie kell a

---

27 Heidegger etimológiai elemzéséhez kapcsolódva röviden megvizsgálhatjuk a magyar *épít* szót is: a szó töve, az *ép*, egészet, tökéleteset jelent. Az építés tehát valamit tökéletesebbé tesz, kiteljesít. Amit az építéssel tökéletesíteni óhajtunk, ilyen módon nem lehet pusztán maga a ház – az építés ennél tágabb perspektívából gondolandó el. A benne lakozó embereket, a velük megtörténő eseményeket építjük – az új elemmel, az általuk hordozott és az elhelyezésük által feltáruló jelentésekkel sűrűbbre szőjük, kifejezettebben artikuláljuk a világ vonatkozásrendszerét.

28 vö. Ackerbau=földművelés

29 Ezen a ponton jegyezném meg, hogy nézetem szerint hogyan érti félre a magyar organikus mozgalom az építészet organikusságát. *Szó szerint* értik azt, hogy az épület mint a természeti és emberi világ része, *emberarcú* legyen: az emberi arc és test felnagyított képévé formálják épületeiket. Pedig az organikus azt alapvetően azt jelenti: önmagától növekszik, és mint ilyen, gondoskodásra, ápolásra szorul.

megtapasztalást, a megélést. Mindemellett egy másik módon is fogást kell kínálnia magán: engednie kell a gondoskodást, a változtatást, azt, hogy használói lenyomatot hagyjanak rajta. Amellett, hogy egy épület beleíródik használói életébe, lehetségesnek kell lennie a fordított irányú folyamatnak is: hogy életük beleíródjon az épületbe.

Az építészet fenomenológiai szemlélete a technicizált világ, de még inkább a fogyasztói társadalom kritikája is egyben. A változtathatatlan, végleges gyártmányokat, az eldobható termékeket nem lehet gondozni – ez által lesznek elidegenedetté. Kérdés persze, hogy mi okozza a gondoskodás lehetetlenségét: a modern ember, aki a felgyorsult világban már nem hajlandó, vagy nem képes a gondoskodásra; vagy a mesterséges termékáradat, amely nemhogy nem kívánja meg, de még csak lehetővé sem teszi azt? Végso soron persze ez is az ember „érdeme”, aki hagyja, hogy a technika, a gyártás eluralkodjon fölötte.

Az *óvást* a világ dolgaival, így az épületekkel kapcsolatban is elsősorban kölcsönös gondoskodásként értelmezhetjük. A gondoskodó óvás lényegi értelme azonban az, hogy a megóvott létezőket legsajátabb lényegükbe menti vissza. Az emberi identitás kivívásának és megmentésének feltétele dolgok szabadságának kibontása és megőrzése, „amelyekre – mint Heidegger mondja – úgy látszik, az emberi lakozás ráutalt.”³⁰ Az építészetben a dolgok lényegének feltárására és így szabadságuk megőrzésére három, egymással összefüggő dimenzió kínálkozik: a taktilitás, a tektonika és az idő.

A *taktilitás* a dolgok anyagszerűségét, és ezen konkrétságukban, „földhöz tartozásuk”³¹ tapinthatóságában való hozzáférést jelent.

A vizuális dimenziótól való elszakadás és többi érzék szóhoz juttatása gazdagabb, szélesebb spektrumú érzékelést, fenomenológiai megértést tesz lehetővé: hozzásegít minket ahhoz, hogy minden dolgot *akként* tapasztaljunk meg, *ami*, hogy a felszín mögé lássunk a spektákulum társadalmában, amely túlértékelik a vizualitást, amelyben csak a látás képes lépést tartani a változások egyre fokozódó sebességével. A dolgok teljességének megtapasztalásához az emberi test által kifejthető összes érzékelés hozzátartozik: a mozgás izommunkája tárja fel a perspektíva valós térbeliségét, a bőr

³⁰ Martin Heidegger: A művészet és a tér, 214

³¹ A dolgok – konkrét anyagszerűségüknél fogva – az „óvón elrejtő” földhöz tartoznak. A *műalkotás eredeté*-ben Heidegger kifejti a világ és a föld összetartozását. Lényegszerűen különböznek egymástól, de nem nélkülözhetik egymást. A föld rá van utalva a világ nyíltságára, melyben kibomolhat, a világ pedig a földre mint szilárd, meghatározott alapra. A mű, a világot felállítván és a földet előállítván, e kettő, a magát felnyitó világ és az elrejtőző föld közti vitát valósítja meg. A műben működő igazság maga ez az ösvita, melynek során a kettő egymásnak feszülő összetartozásában kivívatik a nyíltság. Vitájuk *törésvonal* [Riß], amelyben az anyag a nyíltságba emeltetik, s egyszersmind a törésvonal visszahúzódik a földbe és rögzítetik az anyagban: ez lesz a forma [Gestalt]. Így az igazság a formában van rögzítve – ebben áll a mű megalkotottsága.

hőérzékelő képessége a kő ellenálló hűvösségét és a műkő önleplező hővezetését, a textúra tapintása a fa valódi erezettségét vagy éppen a festett minta hamisságát, a dinamikus érintés a teljességükben létező dolgok jelenvalóságát és az elfedő „díszletek” ürességét. A világ taktilis megismerésében azonban az ember saját magát is teljesebben megismerheti. Kenneth Frampton többek között Tadao Andót idézi, aki a *sintait*³² mint a belakott térben megvalósuló érzékeny létezőt mutatja be: „A test artikulálja a világot, miközben a világ is a testet. Amikor “én” a betont mint valami hideg és kemény dolgot érzékelem, azt is felismerem, hogy a test meleg és lágy.”³³

A *tektonika* a görög τεκτων szóból származik, mely építő- vagy ácsmestert jelent. Jelentése a görögben fokozatosan tolódik a konkrétól az általánosabb felé, egészen odáig, hogy végül a költészet egyik aspektusává válik. Az építészetelméletben a XIX. század közepén bukkan fel, Karl Bötticher és Gottfried Semper írásaiban, és ettől a kezdettől fogva többet jelent, mint a *tektonikus* szó köznapi jelentése (ti. „az építéssel, a szerkezettel összefüggő”), nem pusztán az anyag és a szerkezet őszinte megmutatását, hanem a „konstrukció poétikáját” is.

A tektonikus építészet jól illik a fenomenológiai gondolkodás áramlatába. A tektonikus építészet őszintesége abban rejlik, hogy hagyja a dolgokat a maguk léteben annak lenni, amik – az anyagokat anyagszerűségükben, a szerkezeteket a rendszerben elfoglalt szerepüknek megfelelően: a hordozott elemet könnyűnek, a támaszt a teher viselésére alkalmasan erősnek és a teher által dologba fogottnak. A tektonikában egyszerre mutatkozik meg a föld lehúzó súlyossága és megtartó ereje, az épület ég felé törése, az anyagok megmunkáltsága és egymáshoz illesztettsége, az épület készítésének módja, a részek viszonya egymáshoz és az épület egészéhez, és az épület struktúrájának viszonya a világ struktúraegészéhez.

Ahol az épületek a tektonikus értelmezés számára fogást kínálnak magukon, az, ahol az egyes alkotóelemeik összetalálkoznak, az összeépítés helye: a csomópont. A csomópont mint az építés mesterségének esszenciális aktusa Gottfried Sempernél jelenik meg elsőként, aki a kultúra eredetét a szövésben látta, amelynek ősi formája, a kultúra alapító aktusa a csomózás. A csomó a nomád sátorállítással lép be az építésbe, így lesz a csomópont mint a részlegességből az egészlegességet létrehozó a *tektonika megjelenésének elsődleges helye*. A csomópont nem csupán mechanikai kapcsolat, hanem visszavisz

32 sintai = kb. „a szellem teste” a sintó vallásban, szent jelkép, általában tükör, szobor, kard vagy más tárgy

33 Kenneth Frampton: *Studies in Tectonic Culture: The Poetics of Construction in Nineteenth and Twentieth Century Architecture*. 11

minket a határ heideggeri fogalmához: ahol a különböző minőségek, a bent és a kint, a rend és a káosz összetalálkoznak.

A határ ilyen módon a teljesség sűrűsödési pontja: összesűrűsödnek benne az egymásnak feszülő minőségek, és a strukturáltság is: a struktúraegészben már mindig is benne foglaltatnak a minőségek és az illeszkedésük lehetséges módjai, amelyek *kölcsönösen* meghatározzák egymást.

A határ a különböző minőségek találkozásaként az *átmenet* helye: az átmenet helye és ideje megvilágítja a benne megtörténő átfordulást, mássá levést, és ebben az aktusban az egymással határos, egymástól elkülönülő minőségek sajátosságát. Feltáró erejénél fogva kitüntetett – azért díszített. A határ nemcsak az átmeneti terekben, a falban, a nyílásokban ölt testet, hanem a díszítésben is – a díszítés mint határvonás maga is jel, alapító cselekedet lesz. A határból, a csomópontból a tektonikus gondolkodásban ilyen módon *ered a díszítés*. A díszítés nem valami hozzáadott dolog, felesleges függelék, hanem a megvilágító határ, amely összetartja a benne találkozókat.

A tektonikus gondolkodás ezzel – bármennyire is furcsán hangozzék is elsőre – visszaállította jogaiba a díszítést, amelyet a modern építészet bizonyos értelemben diszkreditált. A díszítést azonban – szó szerint! – a *megfelelő helyén* kell kezelni: a határokon, ahol a különbség kiemelésével rávilágítanak a dolgok lényegére.

A harmadik óvó, azaz leleplező és egyben megtartó erővel bíró tényező az *idő*. Az *Lét és idő*-ből témánkra vonatkozóan két megállapítást emelnék ki.

Az egyik a tér és idő hasonlósága: az ember mindkettőre nézve a transzcendálás képességével bír. A teret képes táv-talanításban [ent-fernen] legyőzni, azaz a *közelséget* nem a legkisebb objektív térközzel, hanem a gondoskodással, a gondolati és érzelmi ott-tartózkodással megvalósítani. Az időben pedig képes előrefutni [vorlaufen], ahonnan visszatekintve a legvilágosabban tárul fel számára saját léte.

Az előrefutás képességét az építésben is alkalmazni kell: engednünk kell kibontakozni az épületeket a maguk stabilitásában és változásaiban, amelyek csak így állhatnak ellen az eltárgyasító tendenciának, hogy a fogyasztói társadalom eldobható áruivá sivárodjanak. Az épületeket nem fagyaszthatjuk be egy tökéletes pillanatba – hiszen az élet történik meg bennük, az élettel együtt az épületek is változnak, öregednek, és – ahogyan Friedrich Achleitner költőien megfogalmazta – „ha végtére az anyagok már elhasználtak sem lehetnek, akkor csak az az alternatíva marad, hogy egyszer csak kioldódnak kötelékeikből,

és szétesnek.”³⁴ A változhatatlan, véges termékkel, mely elidegenít, tehát az összegyűjtő dolog áll szemben, mely engedi és kívánja az időben tartóztató gondoskodást.

Ezzel elérkeztünk egyrészt a *Lét és idő* másik releváns passzusához, mely szerint „az időbeliség a gond létértelme”; valamint a *Bauen Wohnen Denken* fekete-erdei parasztházának leírásához: amely a külső időhöz, a Nap járásához és az időjáráshoz idomított kialakításával, tájolásával, a belső, emberi időhöz a kitüntetett életkoroknak és életfordulóknak helyet kijelölő berendezésével igazodik és egyben rendezi el azokat.

Heidegger parasztháza az épület és az ember kölcsönösségének biztosít helyet: az épület lakói életformájából ered, miközben meg is határozza azt. A kölcsönösség módja pedig a gondoskodás, amely az időben folyamatosan bomlik ki. A gondoskodás mint használat koptatja a dolgokat, de miközben anyagából elvesz, jelentéssel telíti azt. Adrian Stokes az idő és az érintés hatását így elemzi: „Az elkopott, időjárásnak kitett faragott kő konkrét alakjába [...] nemcsak a nappalok és éjszakák váltakozása, a derült ég melege és a borús napok nedvessége rögzül, hanem az a vitalitás és érzékenység is, mely minden egyes érintéssel bele került.”³⁵

A gondoskodás elsősorban ápolás, óvás. A *Bauen Wohnen Denken*-ben az óvás a lakozás alapvonása, az óvás pedig sajátta tevés [er-eignen], amely az időben való tartóztatással juttatja a dolgokat a maguk szabadjába. Ezt úgy érthetjük, hogy a folyamatos gondozással a dolgokat megtartjuk, a gondoskodás minden egyes aktusával a dolgokat újra és újra visszamentjük saját magukká, a maguk legszabadabb lényegévé.

Szemmel kell tartanunk az idő munkáját és nekünk is munkálkodnunk kell – az elkoszolódó felületeket takarítani, a lehámló rétegeket újrafesteni, az elnyíló illesztéseket pásztítani. Meg kell tanulnunk nemcsak beletörődéssel elfogadni, hanem örömmel üdvözölni és a javunkra fordítani e finom rezdüléseket: az anyagok érését és öregedését, az időjárás nyomait, a fény folyton változó játékát.

---

34 Friedrich Achleitner: Ez a ház a 8. századból származik és 1898-ban épült meg, in: Hely és jelentés, 45

35 Kenneth Frampton: Studies in Tectonic Culture: The Poetics of Construction in Nineteenth and Twentieth Century Architecture. 10

II. Heidegger az építészetben

1. Fenomenológiai építészetelmélet

Louis I. Kahn

Heidegger építészeti gondolkodásra tett *hatását* vizsgálva Louis I. Kahn némileg kilóg a sorból, hiszen közvetlen összefüggést mint hatást eddig senki nem mutatott ki kettejük közt. Gondolkodásuk *hasonlósága* azonban megkerülhetetlenné teszi a témában, elsőként való tárgyalását pedig az teszi indokolttá, hogy Heidegger mellett Kahn gondolkodása is erősen hatott a következőként bemutatott szerzőre, Christian Norberg-Schulzra.

A hasonlóság elsősorban a fenomenológiai szemléletben, mint a dolgokhoz, ezen belül is a dolgok mibenlétét legnyíltabban feltáró *eredethez* való visszatérésben ragadható meg, másodsorban az emberalkotta terek, a helyek a körülkerítő óvásban kibontakozó szabaddá tévő erejében.

Kahn híres kérdése – „Mi akar lenni az épület?” – visszavezet mindket ahhoz az alapvető téziséhez, hogy minden létezőnek „lenni akarása” [desire to be] van. A dolgok létének eredete mindenekelőtt a saját „lenni akarásuk”, a megszületésükhöz pedig szükség van még a létük ígéretét rejtő anyagra, és az emberre – az emberre mint „kifejezni vágyásra” [desire to be], és az emberre mint a természet által nyújtott „eszközre”, mely a kifejezés képességével bír.

Amint Heideggernél a föld és a világ egymásnak feszülésének határvonalaként formálódik meg az alak, Louis Kahnnál a csend és a fény egymásra ütközésének határvonalaként születik meg a forma. A csend, mint Heideggernél a föld, a nyugalmban elzárkózó, amely önmagát sosem tárja fel, amelyet nem lehet magyarázni, mert akkor kisiklik a kezünk közül. A fény, mint Heideggernél a világ, az aktív, a megnyitó, a létrehozó.

Egyiküknél sem egyszerűen arról van szó, hogy a föld vagy a csend valami sötét, amelyet elhagyva a megalkotott dolog a világ vagy a fény világosságába beleáll, hanem a kettő erőterének metszéseként, állandóan feszülő dinamikus egyensúlyaként teremődik meg. Van azonban egy lényeges különbség: a forma, ami Heideggernél ilyen módon megszületik, maga a megformáltság, konkrét testet öltés: a szikla lehúzó és megtartó súlyossága, a fa hajlékonysága és megmunkálhatósága, a szín felragyogása, a hang megcsendülése, a szó kimondása. Kahnnál a kirajzolódó forma valami esszenciális: a

Forma, és nem a megformáltság. A Forma [Form] variációiként adódik majd a megformáltság, az alak [shape]. „A formának nincs alakja vagy kiterjedése [...]. A forma a „mit”. A megformálás a „hogyan.”³⁶

Kahn alapvetően az egzisztenciát az esszencia alá rendeli: ideálja szerint a „mérhető a mérhetetlenből *születik*”, „a mérhető csak a mérhetetlen *szolgálója*”,³⁷ „[a]z eredmény mindig *kevesebb*, mint a létezés szelleme”.³⁸ A mérhetetlen azonban csak elsődlegességet, és nem kizárólagosságot jelent a mérhetővel, az alkotó ember személyéhez kötődő formaadással, a körülményekhez való alkalmazkodással szemben. A tervezés „gondos mérlegelés”, és nemcsak a méretekről, szerkezetekről és technológiáról való döntés, hanem az automatizmussá váló gyakorlattól való hátralépés, a lét struktúrájához való visszatérés és a gyakorlati lépések ebből való kibontása. „Éppen [...] ez a *kölcsönhatás* az építészet állandó ösztönzője.”³⁹ A mérhetetlen és a mérhető összetartozása, az esszencia és az egzisztencia szétválaszthatatlansága, amint Norberg-Schulz is rámutat, igazán közel helyezi el Kahn gondolkodását Heidegger filozófiájához: „Az esszenciák [...] az egyetlen világ alapvető struktúráit képezik.”⁴⁰

Mint láttuk, Heideggernél és Kahnnál is az alkotás egy magasabb rend, struktúra által konstituálódik. A dolgok létrehozhatósága, lenni akarása az embertől függetlenül, de az emberi aktivitásra mint előhozásra ráutaltan, a természet rendjébe kódolva: már adva, de még rejtve van. A dolgok lenni akarása valami megfoghatatlan, amit az alkotó embernek mégis meg kell ragadnia. Arra kell képesnek lennie, hogy a jelenlétét az elrejtettségéből kifejezetten kinézetének el-nem-rejtettségébe hozza elő. Az alkotás nehézsége éppen ebben áll, hogy az igazságot elrejtettségében kell fellelnie, láthatatlanságában kell meglátnia, megformálatlanságából kell megragadnia, kimondhatatlanságából kell artikulálnia.

Az eredethez való visszatérés a tervezés folyamatában az *alkotó* ember visszatérését jelenti a megfoghatatlan, mérhetetlen rendhez. Kahn felfogásában azonban a *felhasználó* embernek is lehetősége van az eredethez való visszatérésre, a létrejövés folyamatába való bepillantásra, mégpedig úgy, hogy a folyamat eredményei, maguk az épületek teszik ezt lehetővé, amennyiben *el akarják mondani készítésük módját*. „Az épületek alapzatának szélesebbnek kell lennie, mint a csúcsának, hiszen a csúcson tündéreként táncoló oszlopok és az alsó, örülten felfelé törő támaszok nem lehetnek azonos méretűek, mert a jellegük más. A *forma létrejöttének elbeszélő ábrázolása* egy olyan tornyot hozna létre, amely

36 Louis Kahn: Forma és terv, 138

37 Louis Kahn: Silence and Light, 236 és 237

38 Louis Kahn: Forma és terv, 143

39 Louis Kahn: Forma és terv, 146

40 Christian Norberg-Schulz: Kahn, Heidegger and the Language of Architecture, 35

többet mutat meg az erőkből.”⁴¹ Az ilyen épületek engedik a „visszafejtést”, sőt, ösztönzik létrejöttük kiolvashatóságát, megértését. Ehhez a szétszalazáshoz pedig az összeillesztés helyei, az összeépítettséget elfedtlenségükben nyíltan megmutató csomópontok kínálnak fogást az épületen, és válnak összegyűjtő fókuszponttá, jutnak túlértékelhetetlenül kitüntetett szerephez: „A csomópont nem egy kicsiny dolog. Ha aranyból öntenék, sem lenne túl drága, mert valójában olyan hatalmas.”⁴²

Az *eredetchez való visszatérés* mellett Kahn és Heidegger gondolkodásában közös vonásként ismerhetjük fel a *szabaddá tevést* a körülkerítő óvás által. Kahn alábbi gondolatából mindkét vonást kiolvashatjuk: „Az épületek annak *felismeréseként* kezdődnek, hogy *kell lennie* egy helynek, ahol az ember koncentrálhat, ahol elméje *szabadon* szárnyalhat”.⁴³ Kahn kifejti, hogy mint ahogyan a gondolkodáshoz intim, biztonságot nyújtó tér szükségeltetik, a különböző terek különböző alapvető emberi cselekvésformáknak nyújtják „készleges foglalatát”, ezért az építészet feladata, hogy teret adjon – nemcsak a lehetőség, hanem az ösztönzés értelmében is – az adott épületben megtörténendő eseményeknek, tevékenységeknek: az eszmék kibontakozásának, a megértésnek, a tanulásnak, a találkozásnak.

---

41 Louis Kahn: Forma és terv, 143

42 Louis Kahn: Silence and Light, 250

43 „Buildings start as a kind of recognition that there must be a place of concentration where the mind, somehow, is given play.”
Louis Kahn: Silence and Light, 243

Norberg-Schulz *Existence, Space and Architecture* (Lét, tér és építészet, 1971) c. könyvének kifejezett célja, hogy a teret mint olyat visszaemelje az őt megillető rangra az építészetelméleti gondolkodásban. Az építészeti alkotásokat a környezet mintázatának és képeinek *konkretizálásaként* írja le, amely az ember világban való tájékozódását segíti. Az ember térbeli tájékozódása nem a tájékozódás egyik fajtája, hanem mindenfajta tájékozódás egyik aspektusa. Heideggerhez hasonlóan az arisztotelészi térfogalomból indul ki, mely szerint a tér a helyek (τόπος) összessége, irányokkal és minőségekkel bíró dinamikus mező. A nem-euklidészi geometria egyik igen fontos tanulságaként azt emeli ki, hogy megmutatta: a geometria nem a természetben adott, hanem pusztán emberi találmány, a konkrét fizikai tér leírásának jobb-rosszabb kísérlete. A matematikai-fizikai térkonceptiók legnagyobb hiányosságaként pedig azt rója fel, hogy az emberi tájékozódást az absztrakt valóság kognitív világába számúzik, és megfeledkeznek az affektív aspektusairól.

Az *egzisztenciális tér* a jelentéssel bíró dolgok közti térbeli viszonyok stabil rendszere, amely értékeket képes hordozni. Az ember a földön egy dologként a többi között horizontális kapcsolatba kerül környezetével – az ég alatt pedig vertikális kapcsolatot alakít ki a kozmossszal. Így alakul ki az egzisztenciális tér: vízszintes sík, melyet függőleges tengely döf át.

Norberg-Schulz mind az egzisztenciális, mind az ennek konkretizálásaként létrejövő építészeti térben három alapelemet és öt hierarchikus szintet különít el.

A három alapelemből, a középpontból, az útból és a területből⁴⁴ épülnek fel az egzisztenciális tér alapvető mintái – így lesz a tér az emberi *létezés valódi dimenziója*.

A környezet nem folyamatos, hanem a teret felépítő hierarchikus szintek által strukturált: földrajzi szint, táj, város, ház, dolog.⁴⁵ Egy-egy szint (a tájtól a dolog felé haladva) egyre

---

44 A tér, az alapvető elrendezési minta elemeit az észleléssz pszichológiából veszi át, mely szerint a tájékozódáshoz három dimenziót kell elsajátítani: a proximitást a *középpont* vagy hely fejezi ki, a folytonosságot az *irány* vagy útvonal hozza létre, a körülkerítés eredményeképpen pedig *terület* vagy körzet jön létre.

45 A *földrajzi* szint közvetlenül kevésbé megélt, inkább egzisztenciális lehetőségek dimenziói jelennek meg benne. A *táj* folyamatossága révén alapot, háttérter képez a kisebb léptékű formák megjelenéséhez – ugyanakkor az ember tevékenységével a maga céljait és képeit követve artikulálja a tájat. A *város* szintjén lép interakcióba a természeti és az emberalkotta környezet – a város már mindig a mi városunk, az egyetlen ismert, beazonosítható hely, az emberi együttlét helye. A település mindig sűrűbb, mint a környező táj, koncentrációját a proximitás (halmazfalu, kerület), a folytonosság (útfa, utca) vagy a körbekerítés (kerek falu, városi tér) hozza létre. A *ház* az otthon, az emberi egzisztencia központi helye, esszenciája a bent, a belső tér, amely egyedüllétet tesz lehetővé. A *dolgokkal* van a legközvetlenebb kapcsolatban az ember, a házon belül fókuszokat jelentenek.

kevésbé folytonos, egyre artikuláltabb, egyre koncentráltabb: a táj mindent magába foglal, a dolog mindent magába gyűjt.

Ákárcsak Heidegger, Norberg-Schulz is a konkrét felől halad az absztrakt térfogalom felé. Őt térkonceptiót különböztet meg, mely sorban az ember tér feletti kontrollja rendre nő, a vitalitás pedig csökken: a fizikai cselekvések pragmatikus terét; a közvetlen tájékozódás érzékelési terét; az ember stabil környezeti képét kialakító, őt a társadalmi és kulturális teljesség részévé tévő egzisztenciális teret; a fizikai világ kognitív terét és a tisztán logikai relációk absztrakt terét.

Norberg-Schulznál felismerhetjük a heideggeri világ- és tér-fogalmat: a világ mint struktúra, a tér mint helyek strukturált rendszere. Ami ebben a struktúrában számunkra fontos: ez teszi lehetővé a világban való tájékozódást. Norberg-Schulz egy lépéssel tovább megy: strukturált környezet csak *felismerhető*, azaz relatíve állandó helyekből épülhet fel – enélkül nem alakulhat ki mintázat. Piaget és Christopher Alexander kutatási eredményei megmutatták ugyan, hogy az embernek alapvető szükséglete a stabilitás, az intimitás, ám Norberg-Schulz Kevin Lynchet követve nyomban arra is felhívja a figyelmet, hogy stabil helyek strukturált rendszere nem köti röghöz az embert, éppen ellenkezőleg: pontosan ez a mozgás előfeltétele.

A modern számára tehát igen lényeges tanulságot vonhatunk le ebből az elemzésből: stabilitás és mobilitás korántsem zárják ki egymást – a környezet legalább felismerhetőséget biztosító szintű állandóságára van szükség, mert csak ebben lehetséges a *homo viator* állandóan változó élete.

Norberg-Schulz következő, *Genius loci. Towards a Phenomenology of Architecture* (Genius loci. Az építészet fenomenológiája felé, 1980) c. könyvében dolgozza ki fenomenológiai építészetelméletét, melynek „tárgya a helynek az élethez viszonyított természete és struktúrája”.⁴⁶

A *genius loci*, a hely szelleme az, ami egy hely a lényege szerint *van* vagy amivé *lenni akar*. Az építés a görög *τεχνη* értelmében a *genius loci* előhozása, az általános láthatóvá tétele konkrét, helyhez kötött helyzetként. Az ember azt ismeri a világból, az lesz számára a megszokott [gewohnt] és otthonos, amihez lakozása [wohnen] által hozzáfért.

A *hely* az életvilág elválaszthatlan része, azaz az egzisztencia és az egzisztenciális tér egységes egészet képez, hiszen minden cselekvés teret igényel, minden tevékenység

---

46 Christian Norberg-Schulz: Hiteles építészet felé, 243

„valahol” történik. A hely nem az absztrakt tér egy pontja, hanem a sajátos tulajdonságokkal rendelkező *dolgok teljessége*. A helyet konkrét anyagisággal, alakkal, felszínnel és színnel rendelkező dolgok [Ding] határozzák meg [be-dingt], amelyek az adott hely „határait”⁴⁷ alkotják. A *dolog* összegyűjti a világot, annak sűrűsödési pontjaként. „Az építészet nyelve általánosságban az életvilág térbeliségének épített formává alakítását foglalja magában. Ez az átalakítás az *egybegyűjtés* folyamata révén történik. Az építmény mint dolog 'egybegyűjti a világot'. Ami ekképp egybe van gyűjtve, az a föld és az ég, valamint az ember a dolgokhoz és a többiekhez való viszonyában. Úgy is mondhatjuk, hogy az egybegyűjtött a *lakott táj*.”⁴⁸

Az összegyűjtés eszköze az „építészet nyelve”, melyet a topológia, a tipológia és a morfológia alkot, melyek, mint Norberg-Schulz hangsúlyozza, kölcsönösen összefüggenek, és csak analitikus szempontból választhatók szét. A *topológia* a térbeli renddel, a hely struktúrájával foglalkozik – 'konkrét' minőségei, azaz 'megélt' tulajdonságai felől közelítve meg azt. Norberg-Schulz a kahni kategóriák (a forma vagy emberi intézmény mint *mit* és az alak vagy épület mint *hogyan*) nyomán fejleszti ki a tipológiát és a morfológiát. A *tipológia* a heideggeri világban-benne-lét formái alapján funkciókat, élethelyzeteket – lakozás, találkozás, kérdezés, tanulás, kifejezés – különböztet meg, melyeket Norberg-Schulz Kahn után emberi intézményeknek nevez. Akárcsak Kahnnál az emberi intézmény és az épület, itt a *típus* absztrakció, amely az egyedi alkotásban mint *variáció* épületként konkretizálódik. A *morfológia* az alkotás formai kifejeződése, konkrét alakja: hogy az épület hogyan áll (a földön), hogyan emelkedik (az ég felé), hogyan terjeszkedik (a horizonton), hogyan tárul fel és zárul be (milyen kint és bent viszonya).

A *helyeknek* a korábbiakhoz hasonlóan, kissé módosult megnevezésekkel négy *környezeti szintjét* különbözteti meg, amelyek hierarchikus rendet alkotnak: ország, vidék, település, épület. A sorozat csúcsán az átfogó, *természetes helyek* vannak, amelyeket környezetként kap az ember, míg az alsóbb szinteken az *emberalkotta helyek*, amelyek *összegyűjtik* és *fókuszálják* a környezet jelentéseit, azaz épületekben és dolgokban testesítik meg. A hely megalkotásának, az egybegyűjtésnek Norberg-Schulz három módját különíti el: a megjelenítést, a kiegészítést és a szimbolizációt.

A *megjelentésben* az építészeti alkotás a környező táj fókuszaként szolgál, hangsúlyozza vagy bővebben kifejti a környezet térbeliségét, karakterét.

---

47 Vegyük észre, hogy a *be-dingt* (dolgok által meghatározott) magyar fordítása nem adja ugyan vissza az ige dolgokra való közvetlen vonatkozását, viszont tökéletesen kifejezi azt, amit Norberg-Schulz állít: a dolgok alkotják a helyek határát, és ez a *határ határozza meg* a hely jelentését.

48 Christian Norberg-Schulz: Hiteles építészet felé, 247

A *kiegészítéssel* az épület hozzáad valamit a tájhoz, amelyet az lehetőségként magában hordozott, de aktualitásként 'hiányzott belőle' (pl. oázis a sivatagban).

A *szimbolizáció* során a megértett világot egy másik szintre emeljük, másként rakjuk össze. A szimbolizáló építészeti forma „[d]ologként bizonyos módon *van* a világban, és ekképp *imago mundi*vá válik.”⁴⁹ Az építés nemcsak felmutathatja az őt megelőző megértést, hanem a megértés eszköze is lehet: *minta a kozmosz elképzeléséhez*. Így nyújthat építészet *egzisztenciális kapaszkodót* nyújthat.

Norberg-Schulznál is felfedezhetjük a körülkerített terület két aspektusát, a sűrűséget és a határt. A helyek hierarchikus rendszerében a *sűrűség* az, amely a várost mint *formát* kiemeli a táj háttéréből, amely a házat megkülönbözteti a város szövetében. A forma kérdésére épül a morfológia, amit az határoz meg, hogy hogyan viszonyul környezetéhez a település és az épület, milyen a *határuk*. „A küszöbön találkozik a kint és bent, ezért az építészet ezen összezsapás megtestesülése.”⁵⁰

Norberg-Schulz Heideggerhez hasonlóan, a különbségek megszűnésében, a közelséget elhozó *hely elvesztésében* látja a modernitás, a modern város válságát.⁵¹ A modern lakónegyedeket két tünet, a funkcionalizmus elurakodásából fakadó *monotónia*, és a művészi felfogás felszínes értelmezéséből fakadó *káosz* jellemzi, amelyek csak látszólag mondanak ellent egymásnak. Nincsenek többé felismerhető formák, nincs közelség, a környezet szintjei, ahelyett, hogy önálló karakterüket megőrizve a magasabb szintek magukba fogadnák az alacsonyabbakat, az alacsonyabb szintek pedig az összegyűjtés révén reprezentálnák a magasabbakat, egymás léptéktévesztett imitációivá válnak. A mindenfelé „hígan folydogáló városleves”⁵² nem képes jelentéseket hordozni, nincs olyan környezeti struktúra, amelyből az ember megérthetné a világot, és saját magát.

Norberg-Schulz a *hely* mitikus mélyrétegekben gyökerező szelleme felől reméli visszanyerni a teljességet. Az ember csak akkor nyerheti vissza léte egészlegességét, ha visszatér a helyhez, ahol a teljesség egyedül megadathat neki, ha szembenéz a *genius locival* – ha elfogadja, hogy élete mindenkor valamiben *gyökerezik*: egy térben és időben kibontakozó kultúrában, azaz közösségben és történelemben.

49 Christian Norberg-Schulz: Hiteles építészet felé, 248

50 Christian Norberg-Schulz: Genius loci. Landschaft, Lebensraum, Baukunst. 170

51 Christian Norberg-Schulz: Hiteles építészet felé. Az írás az 1980-as Velencei Építészeti Biennálére készült kiadványban jelent meg.

52 Italo Calvino: Láthatatlan városok, 86

Nem a modern építészet eltörlését, hanem megújítását tűzi ki célul – nagyra becsüli azon tervezők munkásságát, akik az univerzális értékek elfogadása mellett nem tagadják az építészet regionális jellegét: ezt nevezi *regionális modern építészet*nek. Felismeri a tradíció jelentőségét, de nem tradicionalizmust kíván, amely megintcsak kiüresedéssel fenyegethet a formai elemek átvételével. Számára mindenekelőtt a tapasztalatokat és emlékeket őrző, stabil *hely* köti össze a modernt a múlttal. A *stabilitas loci* jelenti a lehetőséget a modern továbbfejlődése számára: olyan felismerhető struktúrát, amely elég erős ahhoz, hogy azonosítható és tartós legyen, ugyanakkor kellően tág lehetőséget kínál a vele való azonosulásra. Erre Norberg-Schulz példája New York, ahol a karakteres raszter szó szerint hálóként fogja fel és rendezi el a sokféleséget, anélkül, hogy összemosná a benne rejlő különbségeket.

Így Norberg-Schulznál végső soron regionális és univerzális nem kizárják, hanem kiegészítik és feltételezik egymást a modernben. A modern embernek meg kell legyen a saját helye, miközben fel kell ismerje, hogy egy nagyobb egész része. „Csak a *hely* által válhatunk a *világ* polgáraivá.”⁵³

---

53 Christian Norberg-Schulz: Existence, Space and Architecture, 114

Kenneth Frampton

Kenneth Frampton hasonlóan, a regionális és az univerzális kölcsönhatásában látja az építészet megújulásának lehetőséget, ám ő Norberg-Schulzcal ellentétben, nem a regionálisból építi fel az univerzálisat, hanem fordítva, az univerzális felől érkezik a regionálishoz, mint az ellenállás építészetének lehetőségéhez. Erre használja a *kritikai regionalizmus* kifejezést, mely tartalmában kísértetiesen hasonlít Norberg-Schulz regionális modernjéhez.

A *kritikai regionalizmust* „kettős közvetítési folyamat határozza meg: 'dekonstruálnia' kell a *világkultúra* teljes spektrumát, melynek szükségszerűen örököse; de ezzel egyidejűleg törekednie kell az *univerzális civilizáció* félreérthetetlen kritikájára”.⁵⁴ Ugyanakkor a közvetítés kettőssége kétirányúságára is utal. Frampton Harwell Hamilton Harrist idézi, aki *felszabadító regionalizmusról* beszél, amely az univerzálishoz nemcsak a begyűjtés, hanem a kibocsátás irányában is kapcsolódik – legfőbb „[é]rtéke abban rejlik, hogy amit létrehoz, annak jelentősége *az önmagán kívüli világra is hat*.”⁵⁵

A kritikai regionalizmus elsősorban topografikus és tektonikus gondolkodású, melyek közül az előbbi, a tájba való beleíródás nem a tájban való feloldódást jelent, hanem egyúttal határvonást is feltételez, az utóbbi pedig magába foglalja a taktilis érzékelés fontosságát is.

Frampton „belehelyezésnek” nevezi azt a fajta belátáson alapuló építészeti attitűdöt, mellyel szentimentalizmus nélkül íródhat bele egy régió sajátos karaktere az épületbe. A behelyezés alapvető inspirációját a terület topográfiájából, a helyi fényből, a sajátos helyi szerkezetek tektonikájából meríti. Épületei a kontextusból (legyen az táj vagy városszövet) nőnek ki és nőnek bele; a technológia felhasználása helyett klimatikusan érzékeny megoldásokhoz fordul, ebben is megnyilvánul a helyi kulturális szokások új feltételekhez igazodó megismétlése (*répétition difference*).

Az ellenállás stratégiai lehetőségei közé tartoznak a *taktilis érzékek*, ti. hogy az ember teljes testével képes környezetét érzékelni – ide tartozik a kinetikus érzékelés; a léptek hangja és érintése a talajon; „a fény és a sötétség, a hőség és a hideg intenzitása; a páratartalom; az anyag illata; a testet körbezáró fal szinte megfogható jelenléte.”⁵⁶

---

54 Kenneth Frampton: Kritikai regionalizmus: az ellenállás építészetének hat pontja, 296

55 Harwell Hamilton Harris: Regionalism and Nationalism (Regionalizmus és nacionalizmus, 1954)
in: Kenneth Frampton: Kritikai regionalizmus: az ellenállás építészetének hat pontja, 298

56 Kenneth Frampton: Kritikai regionalizmus: az ellenállás építészetének hat pontja, 304

A *tektonika* Frampton egyik kulcsfogalma, a „konstrukció poétikája”, amely az épületek őszinteségét, jelenvalóságát biztosítja. Frampton a tektonikus szemlélet felé a díszlettervezés jellegű építészet, Roberto Venturi „feldíszített doboz”-elmélete [decorated shed] ellenében fordul. Frampton a tektonika lényegét így foglalja össze röviden: „az autonómiát az épület nyíltan megmutatott vonalai testesítik meg, illetve az a mód, ahogyan a szerkezet szintaktikai formája határozottan ellenáll a nehézségi erőnek. [...] potenciális eszköz, melynek segítségével az anyag, a műalkotás-jelleg és a nehézségi erő játékát lepároljuk, és olyan alkotóelemet nyerhetünk belőle, amely valóban az egész struktúra sűrítményének tekinthető.”⁵⁷ A *tektonika* biztosítja, hogy az épületek heideggeri értelemben vett dolgok maradjanak, ne degradálódjanak pusztá jellé, vagy fogyasztható és gyorsan eldobható áruvá. A topográfia és a tektonika találkozik össze Frampton *hely-forma* fogalmában, amely mint topografikus elem ellenáll az egyetemes technológia homogenizáló erejének: a hely-forma a nehéz, nedves, helyi fogantatású földmunka, amely mint alap fogadja a mobil, ideiglenes, racionálisan összeszerelt termék-formát.

Frampton fenntartásokkal fogadja ugyan „a lét zárt, metafizikai koncepcióját”, a modern apokaliptikus, mindent egybemosó áradatával szemben mégis a jól körülhatárolt teret teszi meg az ellenállás építészetének feltételének. A körülhatárolt terület két, egymással összefüggő aspektusát emeli ki: Heideggert követi abban a kijelentésében, mely szerint a lakozás, s így végső soron a *lét* csak egy jól definiált, *bekerített* területen valósulhat meg, valamint felidézi Hannah Arendt fogalmát, „az emberi megjelenés terét”, amely az emberi együttélés olyan fizikai közelségét, „expresszív *sűrűségét*” jelenti, ahol az állandó cselekvés fenntarthatósága teszi lehetővé a legitim hatalom megjelenését.⁵⁸

---

57 Kenneth Frampton: Kritikai regionalizmus: az ellenállás építészetének hat pontja, 303

58 Kenneth Frampton: Kritikai regionalizmus: az ellenállás építészetének hat pontja, 301

Radikális megközelítések

Az építészet értelme és érdeme Heidegger számára – és ebben egyetért vele a posztmodern tradíció – nem abban áll, hogy objektíve megfelelően kiszolgálja a funkcionális igényeket, hanem hogy *költői lakozást* tesz lehetővé. Az ember „ezen a földön való költői lakozásával”⁵⁹ nyeri első és elsődleges tapasztalatait a világról, ez alapján képes megérteni és elhelyezni magát a világ teljességében. A lakozás nem az építésben gyökerezik vagy alapozódik meg, hanem egy másfajta művelésben: a költésben. A költés mint mitikus megközelítés lesz az „a szigorú értelemben vett mérték-vétel, amely révén az ember mértéket kap létezésének tágasságához.”⁶⁰

Heidegger alapvető kérdése, hogy *lehetséges-e még a modern világban „költői lakozás”*, végül a *Bauen Wohnen Denken*-ben – és ahogyan Kerékgyártó Béla rámutat, bár Heidegger hangvétele pesszimista, mindvégig,⁶¹ – megválaszolatlan marad.

A kérdésre adható válaszok elsősorban abban különböznek egymástól, hogy lakozás-építés lehetőségfeltételeire *hogyan* kérdezzünk rá: *elfogadjuk a Heidegger által felvázolt mitikus mértékvételt* mint a föld és ég közöttjének végigmérését, és ennek lehetőségét keressük, vagy csak *azt fogadjuk el, hogy szükség van valamifajta mértékvételre*, és a négyességben benne állást mint ma már lehetetlen hozzáállást elvetve a modern világ lényegét tükröző, új mértéket szabunk.

A fenomenológiai-topologikus gondolkodás *a négyesség mitikus világgépében* való lehorgonyozottságból indul ki. Christian Norberg-Schulz és Kenneth Frampton lát lehetőséget a modern korban is a költői lakozásra, és ennek mikéntjét is megfogalmazzák. Norberg-Schulz ideálja a *hiteles építészet*, amely konkrétabban regionális modern építészetként fogalmazódik meg, Frampton pedig az *ellenállás építészetét* a kritikai regionalizmus formájában látja legeklektikusabban kibonthatónak. Mindketten a regionális és az univerzális között kifeszülő térben látják az építészet a továbbfejlődés értelmében való megújulásának lehetséges helyét. A sajátos minőségeket a helyben és a helyből – a helyi közösségből, kultúrából, tradíciókból és tipológiából, topográfiából és klimatikus viszonyokból nyerik el, miközben nyitottak az egyetemes kultúrára és értékrendszerre.

---

59 „Teli érdemmel, mégis költőien lakozik / Az ember ezen a földön.”

Friedrich Hölderlin: In lieblicher Bläue

Heidegger erre az idézetre építi „... költőien lakozik az ember...” c. esszéjét.

60 Heidegger, Martin: „...költőien lakozik az ember...”, 201

61 Heidegger késői írásaiban pl. „városi szardíniásdoboz-központokról” beszél.

Kerékgyártó Béla: A modern otthontalanság. Martin Heidegger: Építeni Lakni Gondolkodni. 17

A radikálisabb megközelítés a *Bauen Wohnen Denken* végén lévő kijelentést helyezi a fókuszba, mely szerint fekete-erdei házban megjelenő életforma, a tradícióban mint történelemben és közösségben benne álló, letelepedett premodern ember élete *csak szemléltetés*. Ezen értelmezés alapján Heidegger a költői lakozás mértékéül *nem* ezt a tradicionális, természetközeli életformát, az ehhez való *visszatérést* teszi meg – csak azt szabja feltételül, hogy az ember nézzon szembe a *valódi lakásínséggel* [Wohnungsnot]. Ez jelenthet szembenézést végességünkkel, esendőségünkkel, hogy csak átutazók vagyunk ezen a Földön – hogy nem lehetséges véges letelepedettség, hogy utazóként soha nem lehetünk teljesen otthon. Csak ennek az elfogadásával nyílnak meg a lakozás lehetőségei.

El kell fogadnunk, hogy a költői lakozás képessége nem adottság, hanem elveszíthetjük, és újra rá kell találnunk. Mint készség és mint készletelés velünk született, ám mint tudás *tanulható*. Ha pedig készségünk van rá és tanulható, akkor mindenkor van lehetőség az újbóli megszerzésére.

Visszaszerezhetjük a lakozás képességét, ha a modern léttel mint *az úton lévő ember* életformájával nézünk szembe. Aki úton van, mindig valahonnan valahova tart – tekintetét már mindig valami felé veti. Kellenek olyan irányok, amik kirajzolják a mozgásteret, olyan fix pontok, amik kifeszítik a lehetséges pályákat. Kellenek olyan helyek, amelyekben az ember léte lehorgonyozhatóvá válik.

Lehorgonyzás, lakozás azon a tájon, abban a városban lehetséges, azokon a helyeken tudunk tájékozódni és a dolgokkal azonosulni, amelyeket nem a tudományos megismerés objektív módján ismerünk meg, hanem amelyek az általunk kifejtett tevékenységek során közvetlenül tárulnak fel számunkra. A *hely* az időben kibomló kölcsönösséggel, a minket érő tapasztalatok gazdagságával és az általunk kifejtett gondoskodás aktivitásával lesz a mi helyünk: *az otthonunk*.

Ilyen otthona több is lehet a modern plurális emberének, amelyek nem kapszulaként magukba zárva röghöz kötik, de a bennük lehorgonyzott rugalmas kötelékekből szövődő hálóval megtartják az embert. Az otthon nem a maradás kényszere lesz, hanem a maradás lehetősége, egyben az elindulás és a hazatérés lehetősége. Olyan kikötő, amely az utazás során a révbeérés megnyugtató lehetőségét, a letelepült maradás során pedig az elindulás szabadságát vetíti elé. Az otthon ilyen értelemben nem *kényszerű kizárólagosság*, hanem a választás *szabadságának pluralitása*.

Mi magunk választhatjuk meg, hogy az utazás során hová tartunk, mit választunk otthonunknak. A legerősebb odatartozást a hazatérés mint *visszatérés* fejezheti ki, hiszen ez

kétszeres kötődés: a kulturális tradícióban benne állást a választás szabadsága erősíti meg. Azért hagyjuk el otthonunkat, hogy visszatérhessünk, mégpedig, ahogy Harries fogalmaz, „a lényegre nyitottabb szemmel és nagyobb érzékenységgel”.⁶²

A mobilitás korában többen is az úton levés, mégpedig az elindulás és a hazatérés dinamikus terében látják elhelyezhetőnek az építészetet. Ez lesz úton lévő modern ember ember számára megnyíló játéktér, amiben létét megvalósítja: az ég és a föld közöttje helyett a stabil és a változó, az otthon és az otthontalanság *közöttje*.

*Karsten Harries a Gaston Bachelard által leírt feszültségből, az álmház vágyképe és ennek az ideálnak a megvalósíthatatlansága⁶³ közti állandó harcból bontja ki a maga álláspontját, melyben a romlatlan természet romantikus vágyképe és a racionális modern élet között feszül ki az a dinamikus mező, amelyben az építészet megvalósulhat.⁶⁴ Az ember a tökéletesről mint álomról nem *tud* lemondani, a részlegességet, bizonytalanságot pedig nem *akarja* elfogadni. A *kell* és a *van* közti szakadás, az ideális és a lehetséges közti dinamika tartja nyitva a teret az ember lakozása számára.*

Hilde Heynen Walter Benjaminget idézve vázolja fel a lakozás modern lehetőségét: ha a lakozás azt jelenti, hogy „beburkoljuk magunkat”, akkor tudomásul kell vennünk, hogy a modern körülmények között folytonosan meg kell újítanunk ezt a burkot. A modern lakozás „mindig gyökértelenség és letelepedés között zajlik, az identitás és az önmegvalósítás utáni szüntelen keresésben. [...] Az építészet nem fejezheti ki a lakozást magát, de talán kifejezheti az egymásnak feszülő erőket, amelyek meghatározzák a lakozást; az épített tér keretet adhat a gyökértelenség és letelepedés közti feszültségnek; az építészet kijelölhet fix pontokat a lakozás keresése által kirajzolt pályán, vagy megjelenítheti a végleges letelepedés lehetetlenségét.”⁶⁵

A dekonstruktív felfogás ezt a lehetetlenséget jeleníti meg. *Massimo Cacciari* szerint a modern világ lakhatatlanná vált – az otthon és a költői lakozás a négyesség befogható körtáncával együtt visszafordíthatatlanul a múltba hullt. Az építészet azonban éppen úgy maradhat autentikus, ha ebben az otthontalanságban gyökerezik, ezt az ürességet mutatja fel. Egyes építészek (Peter Eisenmann, Daniel Libeskind, Bernard Tschumi) Cacciari

---

62 Karsten Harries: The Ethical Function of Architecture, 291

63 Karsten Harries: The Ethical Function of Architecture, 213

64 Karsten Harries: The Ethical Function of Architecture, 240-252

65 Hilde Heynen: Worthy of Question. Heidegger's role in architectural theory. 49

radikális álláspontját követve képesek megjeleníteni az ínséget, megvalósítani a „hiány építészetét”, ám ezek az épületek az építészet határvidékén, inkább valahol design és diskurzus, építészet és grafika között mozognak.⁶⁶ Mindez azonban nem meglepő, ha végiggondoljuk a *Bauen Wohnen Denken* logikáját. Ha a lakozás lehetetlen, az építés sem lehetséges – amik tehát a „hiány építészetéből” születnek, azok nem épületek, nem jelenléttel bíró dolgok, hanem pusztán jelek.

És éppen ez a probléma a radikális kérdezéssel: bármennyire is biztató, bármennyire is autentikusnak tűnik a modernben az otthon és az otthontalanság közt keresni az építés lehetőségét, mindeddig nem született erre adekvát válasz.⁶⁷ A kérdés szűkebbre volt fókusza ezzel ellentétben konkrétabb, építészeti példákkal is alátámasztható válaszokat eredményez.

---

⁶⁶ Hilde Heynen: Worthy of Question. Heidegger's role in architectural theory.

⁶⁷ Néhány példát említve: a lakókocsik elméleti mobilitása a gyakorlatban csődöt mond, hosszabb távon lakóik egy helyen telepednek le; az Archigram csoport (1960-1975) „eldobható építésze”, szállítható műanyag kapszulái éppen gyors amortizálódásuk miatt nem gyökeresedtek meg az építészetben; Yona Friedman (1923–) magyar származású párizsi építész „mobil építésze”, melynek lényege a lábakra állított, korlátlanul bővíthető tartószerkezet, amelybe cserélhető, változtatható, szállítható és a világ bármely pontján beilleszthető egységek függeszthetők, megmaradt általános felvetések szintjén.

2. Fenomenológiai építészet a gyakorlatban

Frank Lloyd Wright (1867–1959) a klasszikus organikus építészet amerikai képviselője. „A valóság iránti éhség” hajtja. Az „amerikai föld és tér gyermekekeként”⁶⁸ közvetlen tapasztalata volt a természet fenomenjeiről. Szétrobbantotta a „dobozt”, és helyette kitérő síkú falakból és horizontális síkként megfogalmazott tetőből rakta össze a házat, ezzel az ég és a föld, a kint és bent összekapcsolásának újfajta módját teremtette meg.

A természetes anyagok alkalmazása mellett minden házában központi szerepe van a kandallónak mint a családot összegyűjtő tűzhelynek, és mint a vízszintes síkokat átdöfő és összekötő, az égbe törő függőleges kéménynek.

⁶⁸ Norberg-Schulz idézi Wrightot (Wright, Frank Lloyd: The Natural House, New York, 1954)
Christian Norberg-Schulz: Hiteles építészet felé, 250

Alvar Aalto (1898–1976)⁶⁹ az organikus építészet egyik úttörője, neve egyet jelent a finn építészettel. Munkáiban a karéliai népi építészet egyszerű logikájából és az északi klasszicizmus tiszta monumentalitásából merít, miközben a test vonalait követő és utóbb kizárólag fából készített ülőbútorai, valamint feleségével közösen tervezett, a finn tövidéket idéző üveg dísz tárgyai a tapintható részletek iránti rendkívüli érzékenységről győznek meg.

Olyan sajátos módon jelenik meg munkáiban a finn táj és a finn lélek, hogy Giedion azt mondja róla: „Finnország Aaltóval van, akárhová megy is. Az energia olyan belső forrásával látja el, mely mindig átüt munkáin, akár csak Picassóén Spanyolország, vagy James Joyce-én Írország.”⁷⁰

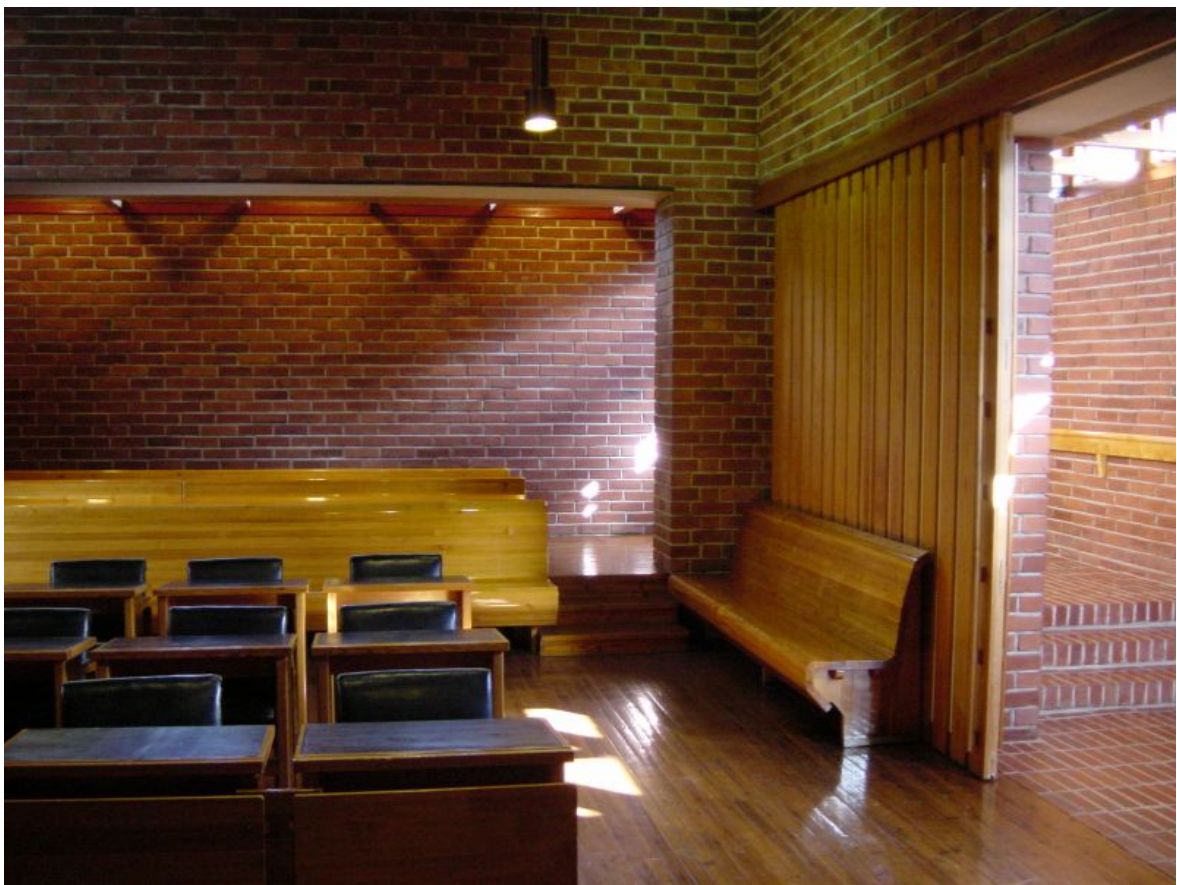

69 Heidegger életrajzírója, Heinrich Wiegand Petzet számol arról hogy Heidegger találkozni akart Aaltóval, miután értesült róla, hogy az építész mindig az asztalán tartja a *Bauen Wohnen Denken* egy példányát. A tervezett találkozás végül Heidegger időközben bekövetkezett halála miatt meghiúsult.

vö.: Adam Sharr: Heidegger for Architects, 91

70 Christian Norberg-Schulz: Hiteles építészet felé, 251

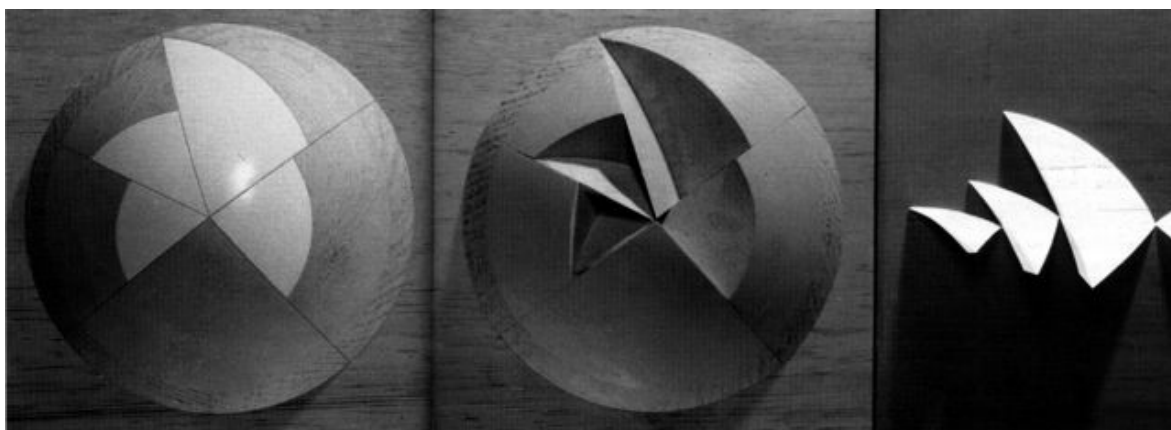
Kenneth Frampton a következőképpen mutatja be a tapintási érzék figyelembe vételét az Aalto által 1952-ben épített säynätsalói tanácsháza közlekedő területeinek burkolatánál: „A második emeleti tanácsteremhez vezető folyosót Aalto olyan elemekből komponálta meg, melyek nemcsak láthatók, hanem tapinthatók is. A fölépcsőnek nemcsak az oldalfala van mélyen fugázott téglával burkolva, hanem a lépcsőfokok is. A lépcsőn haladó testet érő kinetikai impulzust bizonyos értelemben gátolja a lépcsőfokok által okozott súrlódás, mely közvetlenül ezután a tanácsterem fapadlójával való kontrasztban válik "olvashatóvá". Ez a terem a hangzás, az illat és a textúra segítségével juttatja kifejezésre protokolláris jellegét – a tükörsimára fényezett padló csúszósságáról nem is szólva, melyen a látogató könnyen az egyensúlyát vesztheti.”⁷¹

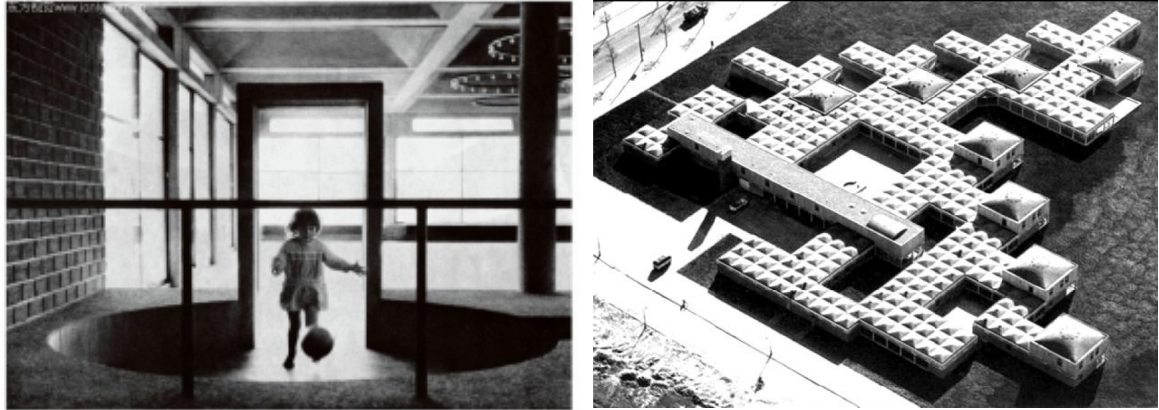
---

71 Kenneth Frampton: Kritikai regionalizmus: az ellenállás építészetének hat pontja, 304

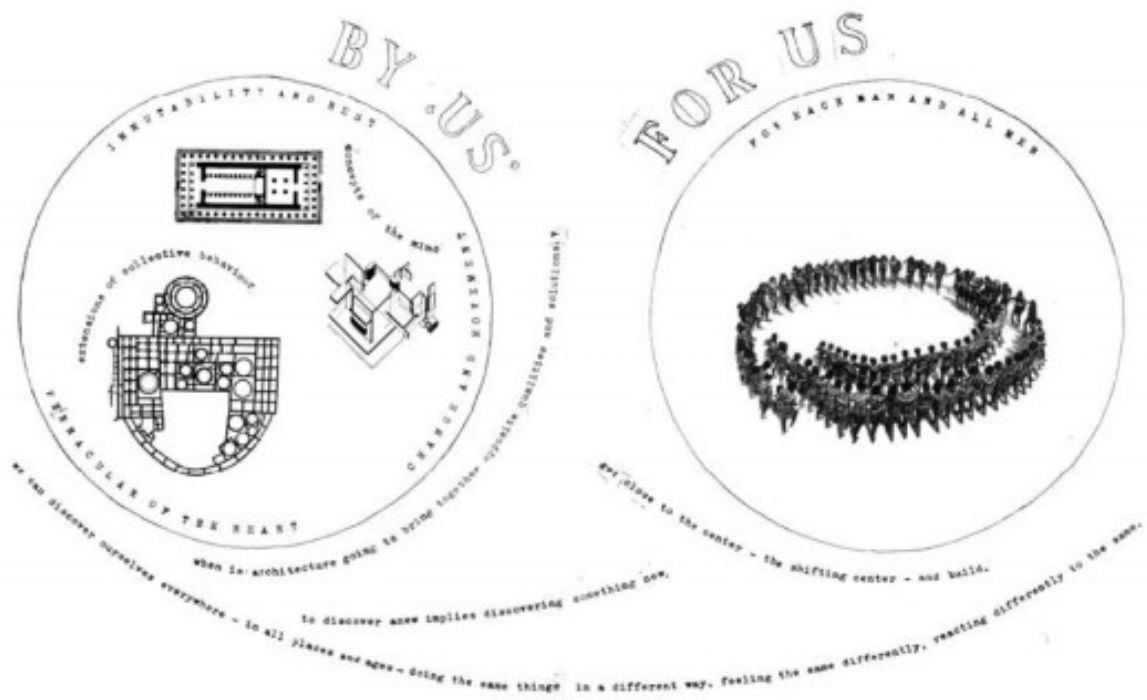
Jørn Utzon (1918–2008) dán építész lakónegyedei a tájhoz való viszonyukban sajátos karaktert és a jelentéssel bíró hely iránti érzékenységet mutatnak. Épületeit a masszív alapzat a földre horgonyozza, míg a lebegő tető az égbe emeli. Mind Norberg-Schulz, mind Frampton kiemeli, hogy Utzon tökéletesen megértette, mit jelent abban a dimenzióban létezni, amely ég és föld között az ember számára kiméretett.

Aldo Van Eyckre (1918–1999)⁷² holland építész a *strukturizmus* egyik legnagyobb hatású képviselője, amely irányzat tudatosan alkot belakható, az élettel kitölthető léptékű tereket. Van Eyck nagyobb épületeit kisebb helyekre bontja fel, a nyíltság és zártság közti különféle átmeneteket megvalósító, egyéni atmoszférájú, intim terekre. A határoló

szerkezeteken szó szerint fogást kínál az építészet megragadására: a falakat megvastagítja, hogy polcokat, ülőfelületeket, falfülkéket fogadhassanak magukba. A lépcsőkből nézőteret alakít ki, kis ablakok és tükröfelületek gazdagítják az élményt. Mindezek nem köteleznek semmiféle előírt használatra, hanem a lehetőségek gazdag tárházát kínálják a tér belakására, a hellyel való azonosulásra.

⁷² Étrajzírója szerint van Eyckre közvetlenül is hatott Heidegger gondolkodása.
vö.: Adam Sharr: Heidegger for Architects, 107

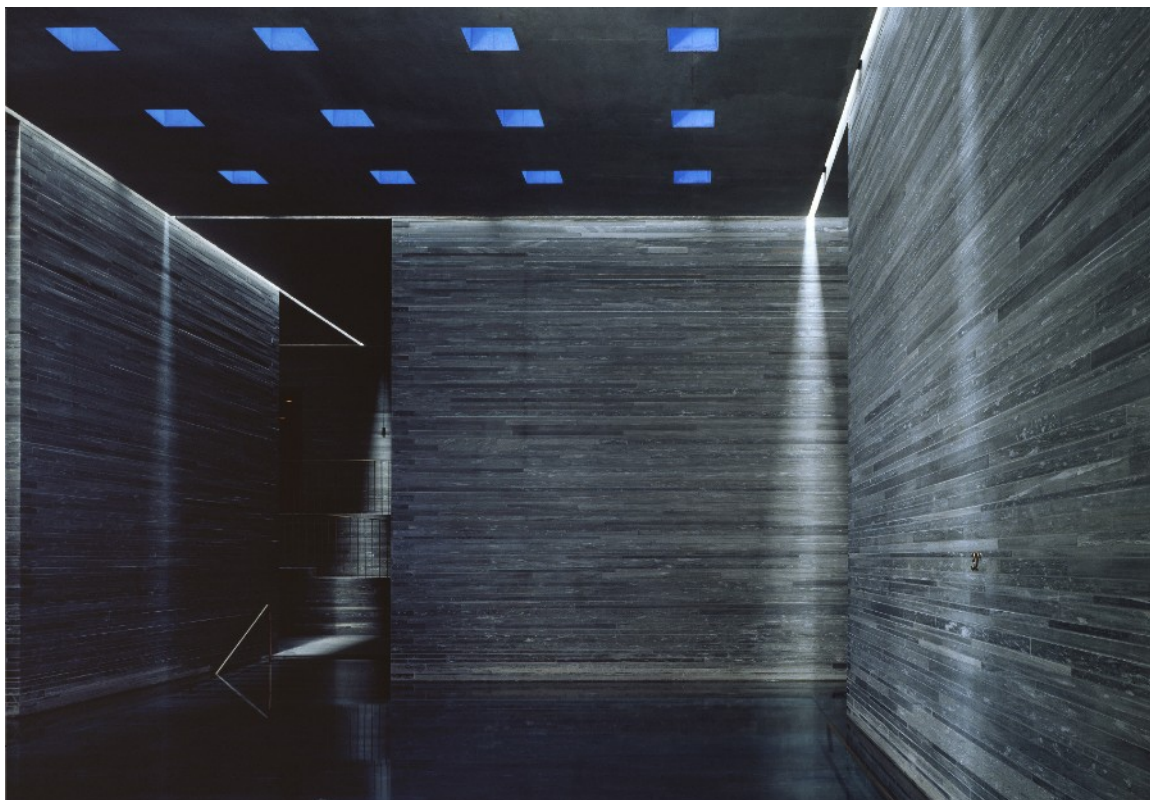
Peter Zumthor (1943–) kortárs svájci építész és építész professzor mind írásaiban, mind épületeiben a közvetlen emberi tapasztalatot mint érzéki benyomásokat, emlékeket és érzelmeket veszi mértékül. Épületei, ahogy ő fogalmaz, „kritikai párbeszédet” folytatnak a helyszínnel. Egy kis hegyi faluban, Valsban épült fürdőépülete tervezésekor „megpróbált[a] megválaszolni a *helyre, építési feladatra és az építőanyagokra* – a hegyre, a kőre és a vízre – vonatkozó alapvető, és elsősorban nem képszerű kérdéseket.”⁷³ A zárt, de

magába fogadó épület „kivájt sziklatömbje” a svájci Alpok embernek és állatnak menedéket nyújtó kunyhóinak szikár egyszerűségét, tisztaságát, elemi erejét igyekszik felidézni. Ugyanakkor nemcsak a helyi, hanem univerzális, sőt, kortárs tradíciókból is merít. A tér a törökfürdők modern átírata: a nagymedence felett csillagos égből lebeg a vasbeton födém, a négy sarokban pedig a fürdőzés rituáléinak intimebb terei kaptak helyet.⁷⁴ A fürdőbe vezető lépcsőn leereszkedve az érkező nemcsak alászáll a barlang misztikus világába, hanem Marlene Dietrichként végigvonulva teátrálisan lép a fürdő színpadára.

⁷³ Peter Zumthor: A szépség kemény magva. In: A tér, 267

⁷⁴ A fürdő tervezésekor sok időt töltött Budapesten, hogy a törökfürdők struktúráját, atmoszféráját magába szívva aztán azt új formában testesítse meg. A budai törökfürdők forró vizében „relaxálva” határozta el azt is, hogy az eredeti elképzeléstől, a nyugaton szokásos, max. 36-38 °C-os melegmedencéktől eltérően, szükség lesz az embert igazán átforrósító, 42 °C-os vízre is.

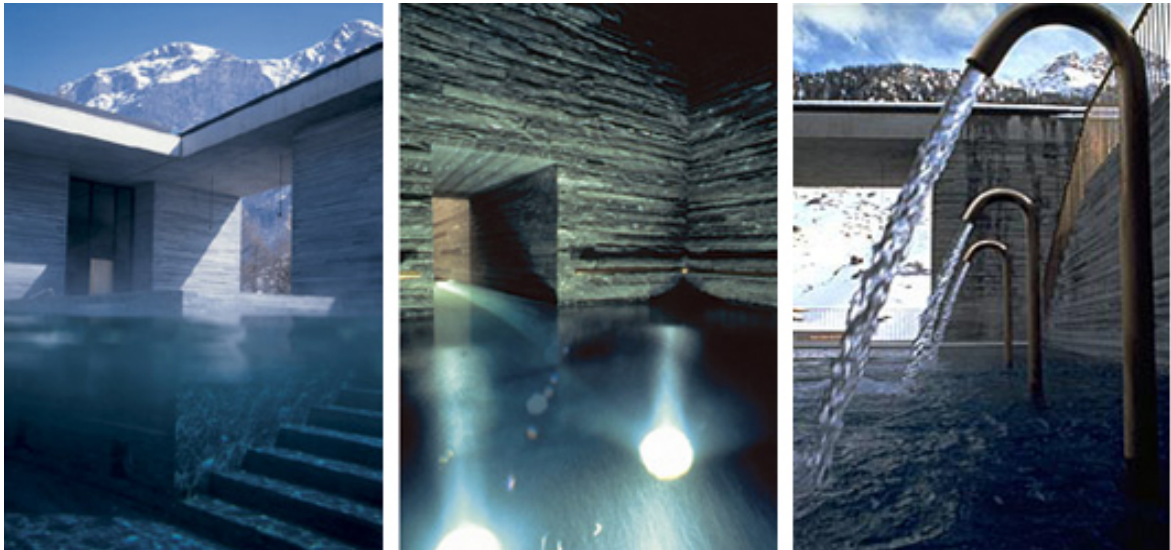
Minden költőisége mellett az építészetet nem reprezentatív művészetnek, hanem egzisztenciális cselekvésnek tekinti, amelynek eredményeként a „kritikus párbeszédbe”, az ember és a világ kölcsönösségébe immár az épületek is bekapcsolódnak. „Az építészet nem üzenet és nem jel, hanem a forgandó élet kerete és háttere, mely érző burkot von a padlón koppanó léptek ritmusa, a munka nyugalma, az alvás csöndje köré.”⁷⁵

Az építészetről, épületekről beszélve gyakran használja az atmoszféra szót – tervezés közben mindenekelőtt azt próbálja elképzelni, hogy a majdani ház milyen tapasztalatokat tesz lehetővé, milyen hatásokat válthat ki. Ha a leendő minőségek már világosan állnak előtte, csak akkor áll neki a tervezés műszaki felének.

A valsi fürdő tervezésekor is olyan helyet alakít ki, amelynek minőségei, mint a tömeg, fény, anyagok és felületek, kínálják magukat a hellyel való azonosulásra a fürdőzés rituáléiban. A cél az volt, hogy a fürdő érzéki legyen, a szó mindkét értelmében: hasson minden érzékre intenzíven és legyen „szexi”.

---

75 Peter Zumthor: Eine Anschauung der Dinge In: uő.: Architektur Denken, 12

Evokatív erejük alapján rendezi el a tereket és anyagokat. Durva és fényes felületű kő, króm és bronz, bőr és bársony mind azt szolgálja, hogy kiélesítse az emberi test érzékeit. Műgonddal komponálja koherens egészzé az anyagok struktúráját, textúráját, faktúráját, a fényeket és illatokat, a gőzölgő és gyöngyöző vizet. Úgy munkálja meg és helyezi el az anyagokat, hogy kiemelje tömegüket, súlyosságukat. Tökéletesen kiaknázza az anyagokban rejlő érzéki potenciált.

„Ott állok az első faltestek előtt, amelyeket a kőműves a közeli fejtőből származó kövekből falazott fel. Meglep és elbizonytalanít [...] a kőlapokból kialakuló testnek ez az egyszerre kemény és lágy, ez a fényes és sziklaszerű, ezt a szürke és zöld különböző árnyalataiban csillámló jelenvalósága”.⁷⁶

Épületeiben Zumthor hagyja magukat a dolgokat: a helyet, az anyagot, a szerkezetet, a támaszt és a terhet, az eget és a földet, és a bennük munkálkodó időt szóhoz jutni.

„Hogyan terveznél meg ma egy faházat, miután annyi évig kőből és betonból, acélból és üvegből dolgoztál?” - kérdezi Zumthort egy fiatal kollégája. „Rögtön magam előtt látom a képet, amelyből a válaszom levezethető: háznyi méretű farakás, tömör kocka élő faanyagból, egymásra merőleges rétegekből rakva, amely kivájva, szobányi magas

⁷⁶ Peter Zumthor: Der Körper der Architektur. In: uő.: Architektur Denken, 63

hornyokkal és precíz vájatokkal ellátva épületté lenne. És a tényt, hogy az ily módon elkészített ház tömege a fa duzzadása és zsugorodása folytán változtatná a kiterjedését, hogy mozogna, hogy kezdetben jelentősen veszítene a magasságából, erénynek tekinteném, és beépíteném a tervezés folyamatába.”⁷⁷

Zumthor felismeri és felhasználja a kortárs tradíciókat, tiszteletben tartja és kiaknázza a regionális értékeket, a dolgok és épületek kulturális jelentést hordozó erejét, a közvetlen emberi tapasztalat elsődlegességét, alázattal viseltetik a dolgok és anyagok öntörvényűsége, a hely és az építési feladat iránt. „Az épület legyen az, ami; ne jelenítsen meg semmit, de legyen valami.”⁷⁸

---

77 Peter Zumthor: Der Körper der Architektur, in: uő.: Architektur Denken, 57

78 Peter Zumthor: A szépség kemény magva. In: A tér, 268

Összefoglalás

Heidegger a *Bauen Wohnen Denken* megírásával ill. előadásával azon kevés filozófus egyikévé vált, akik kifejezetten építészetről vagy építészeknek valaha is szóltak. Ez a kontextus lehet az egyik oka annak – a címben is megjelenő, viszonylag jól körülhatárolt tartalom és emészthető terjedelem mellett –, hogy ez a szöveg építészek széles körében vált ismertté. Heidegger hiába taglalja a tér problémáját a *Lét és idő*ben, az építőművészet témáját *A műalkotás eredetében* vagy a lakozás kérdését későbbi esszéiben, ezek a szövegek nem váltak a szélesebb építészeti diskurzus részévé. A *Bauen Wohnen Denken* viszont tervező építészek, építészteoretikusok és -történészek hosszú sorára volt hatással azóta is.

Gyakorló építészek elemzésekor óvatosan kell bánnunk azzal, hogy a fenomenológiai-topológiai vonalat képviselők közül kik azok, akikre Heidegger közvetlenül vagy közvetve hatást gyakorolt, és kik azok, akik ösztönösen vagy tudatosan, de birtokában vannak egy olyan ősi tudásnak, archaikus tapasztalatnak, ami az ún. primitív és népi építészetben évezredek óta élő gyakorlat (volt), aminek felismerése és felhasználása azonban a modern kor eltárgyasító világában kihalással fenyeget – és amit Heidegger lényegében számonkér az építészeken: a közvetlen emberi tapasztalat elsődlegességét, az építés helyre való reflektálását, illeszkedését, a helyi tájban és kultúrában gyökerezettséget, az építés archetipikus gesztusaiban, a középpont kijelölésében és a körülkerítésben rejlő erőt.

Az építészetelméletben Heidegger hatása világosan kimutatható.

Christian Norberg-Schulz a *Genius loci* előszavában köszönetet mond Heideggernek. „Mindenekelőtt a lakozás fogalmáért tartozom köszönettel Heideggernek. Az egzisztenciális kapaszkodó és a lakozás szinonim fogalmak, egzisztenciális értelemben a lakozás az építészet célja. [...] A lakozás azt jelenti, hogy az élet színterei valóban *helyek*, a szó valódi értelmében.”⁷⁹ A *Genius loci*-ban a *Bauen Wohnen Denken* fogalmisága él és fejlődik tovább, az építészet számára „kézzelfoghatóbb”, a szekularizált világlátás számára érthetőbb formában: a négyesség elemeiből, a földből és az égből, a halandókból és az isteniekből – dolog és rend, (emberi és helyi) karakter és fény lesz; a négyesség összegyűjtéséből a jelentés konkretizációja, a lakozásból egzisztenciális kapaszkodó, a közelségből identitás, a mértékből orientáció, az éber öröködéssből kreatív alkalmazkodás.

⁷⁹ Christian Norberg-Schulz: *Genius loci. Landschaft, Lebensraum, Baukunst*. 5

Kenneth Frampton a posztmodern felszínességének kritikájaként fordul a regionalizmus, a hely és a tektonika kérdése felé. A kritikai regionalizmusban az ellenállás építészetének olyan lehetőségét írja körül, miközben ellenáll az univerzális technológia nyomásának és a regionalizmus csábításának a premodern idillhez való visszatérésre, „mint kulturális stratégia egyszerre hordozója a *világkultúrának* és eszköze az *univerzális civilizációnak*”,⁸⁰ és fókuszként képes magába sűríteni a hely topográfiáját és kultúráját. Csak világosan *körülhatárolt helyen* látja megvalósíthatónak az ellenállást, mely a *hely-formában* nyer kifejezést: olyan, a helyi erőkből és anyagokból épülő, a földdel közvetlen összeköttetésben álló szerkezet, amely ezzel a mélyen gyökerezettségével szó szerint is ellenáll az elidegenedésnek, a gyorsan amortizálható áruvá válásnak. A *tektonika* hangsúlyozásával bírálja a téralkotás előtérbe helyezését a modern építészetben. A tektonika nem pusztán anyag és szerkezet, hanem maga a *dologszerűség*, a struktúra poétikus megnyilvánulási módja, a görög eredeti: feltáró, létrehozó értelmében.

Azt egyelőre senki nem mutatta ki, hogy *Louis I. Kahn*ra volt-e hatással Heidegger filozófiája, gondolkodásuk hasonlósága mindenesetre megkerülhetetlenné teszi őt ebben a témában. Heideggerhez hasonlóan nem az építész szuverén teljesítményének tekinti az alkotófolyamatot. Az alkotás elsősorban a mű kozmikus rendbe rejtettségének és onnan megszületni akarásának eredménye, melyhez az alkotó ember 'éber őrködése', bábáskodása szükséges.

Kahn, akinek Norberg-Schulz a gondolkodását elemzi, Frampton pedig a tervezői munkásságát méltatja, egyben az a pont, ahol Heidegger kétfelől vizsgálható hatása – egyfelől a gyakorló építészekre, másfelől pedig az építészteoretikusokra – összetalálkozik: azokban az alkotókban, akiknek a munkáiban az építészettörténet és -elmélet Heidegger hatását véli felfedezni.

Norberg-Schulz a *hely visszaszerzését*, a *hiteles építészet* megvalósulását, vagyis a visszatérést látja „magukhoz a dolgokhoz” Kahn mellett Frank Lloyd Wright, Alvar Aalto, Jørn Utzon, Reima Pietilä és Hugo Häring építészetében, valamint a hely fontosságának megértését véli felfedezni Le Corbusier és Mies van der Rohe néhány korai munkájában is. Norberg-Schulz mellett Colin St John Wilson brit építész és teoretikus is Heidegger gondolkodásában találja meg azt az ideológiai keretet, mely kirajzolja a modern építészet „másik tradícióját”. St John Wilson *The Other Tradition of Modern Architecture. The*

---

80 Kenneth Frampton: Kritikai regionalizmus: az ellenállás építészetének hat pontja, 297

Uncompleted Project. (A modern építészet másik hagyománya, 1995) című könyvében az építészet etikai oldalát, a *hely és a közösség iránti felelősséget* vezérfonaluknak tekintő építészeket sorolja ide: Wright, Aalto és Utzon mellett Adolf Loost; Erik Gunnar Asplundot, Sigurd Lewerentzet és Peter Celsinget; Sverre Fehnt és Erik Bryggmant; Bernard Bijvoetet és Johannes Duikert; Hans Scharount, Hugo Häringet, Erich Mendelsohnt, Bruno Tautot; Eileen Grayt; Luis Barragant, Carlo Scarpát és azt a Rudolf Schwarzot, aki Heidegger mellett a „Mensch und Raum” konferencia egyik előadója volt. Ezen építészek névsora természetesen folytatható lenne, de így is láthatjuk, hogy nem elszigetelt jelenségről van szó.

Sokan a „*másik modern*” hagyományához sorolt építészeket automatikusan összekapcsolják Heidegger nevével. Ám fontos látnunk, hogy a közkeletűen *heideggeriánusnak* titulált építészek többségükben *nem Heidegger követői*, nem Heidegger hatására foglalták el sajátos építészeti álláspontjukat. Alighanem fordítva áll a helyzet: nem azok építésze lesz (Norberg-Schulz szavával) *hiteles*, akik Heideggert olvasnak, hanem azok fordulnak Heidegger felé, akik vele azonos módon elsősorban *egzisztenciális kérdésnek tekintik az építészetet*.

Befejezésként térjünk vissza Heidegger gondolkodásának a bevezetőben vázolt vonásaira és kulcsfogalmaira, amelyek továbbélése és továbbfejlődése kimutatható az építészeti gondolkodásban.

Az építészetelméleti gondolkodásra Heidegger két központi fogalma hatott különösen megtermékenyítően: az összegyűjtő *dolog* és a helyekből felépülő *tér*.

Ahogy Heidegger mondja, „dolog csak egy dolog”. Ám mint ilyen, nem üres forma, amit megtöltünk tartalommal, nem egy anyagi tárgy, amihez utólag tapadnak jelentések. A dolog maga egyszerre forma és tartalom, egyszerre gyűjtetik össze benne anyag és jelentés – és ami benne így összegyűjtve és megjelenítve van, az *maga a dolog*. A dolog *nem jel*, hanem maga a *jelenlét*. A dolog jelenléte pedig, ahogy Heidegger a görög gondolkodásból idézi, a *határon* veszi kezdetét.

Az építészetben a dolog ezen tulajdonságai egyrészt a forma és funkció, az anyag és eszme szétválaszthatatlan egységként való kezelésben jelennek meg, a teljesség megragadásában, ahogy Ferkai András fogalmaz, az „intenzív jelenlétben”.⁸¹ A forma nem *követheti* a funkciót szolgai módon, de nem is *írhat elő* meghatározott használatot. A kettő, forma és

---

81 Ferkai András: A mérhető és a mérhetetlen, in: uő.: Űr vagy megélt tér, 194

funkció, építmény és ember csak a lehetőségek szabaddá tevésében, kölcsönös figyelmében és óvó gondoskodásában kerülhet egyensúlyba.

Másrészt a térelhatároló elemek, elsősorban a *fal* és az *átmeneti terek*⁸² mint az elválasztó és összekötő *határ* megtestesülései – a modern áramló terének eszméjét elvetve – a posztmodernben újra a figyelem előterébe kerülnek, „eseményé válnak”.⁸³

A tektonikus gondolkodásban figyelem a *határ* mint az összeillesztés helye, mint csomópont felé fordul. A *csomópont* összesűrítő ereje révén jut kitüntetett szerephez, és lesz a vagy maga a *díszítés* módja, vagy díszítésre érdemes helye, ahogy azt többek között Kahnnál is láthatjuk.

Az összegyűjtés elsőrendű megjelenési helye a dolog, ám az összegyűjtésnek felvázolható két másik, topologikus és kulturális dimenziója is.

A dolog az éggel és a földdel összegyűjti a *tájat*, az épített környezet ilyen módon lesz a természetes környezet megértése és kivetítése, ahogyan Norberg-Schulz mondja; Framptonnál pedig a *hely-forma* fogalmában sűrűsödik az építészet kontextualitása.

Az *univerzális* technika felhasználása helyett a táj topográfiájához és klímájához való alkalmazkodással lesz az építészet *regionális*. A regionalitás mind Norberg-Schulznál (*regionális modern építészet*), mind Framptonnál (*kritikai regionalizmus*) központi fogalom, ám a modern kor kihívásaihoz igazodva – bár különböző módon – mindketten csak az univerzálissal folytatott párbeszédben látják kibonthatónak a regionalizmus eszméjét.

Az istenieknek és a halandóknak az összegyűjtésével a dolog a helyi kultúrát, a közösség időbeliségét és térbeliségét is megtestesíti. A hely a történelem és hagyomány megtörténésének helyeként az időben létező közösség fókuszává válik, az együttélés helyeként pedig lehetővé teszi a közösség térbeli megjelenését. A helyi *hagyományok*, történelmi formák, regionális építési sajátosságok iránti tilalmat a posztmodern feloldotta. Norberg-Schulz és Frampton is ösztönzi a hagyomány felhasználását, ugyanakkor óvnak az üres formai másolástól, a felszínes játszadozástól. A *szomszédság* eszméje a modern utáni várostervezés egyik fontos vezérfonala lesz, ahol is ez a heideggeri értelemben vett *közelség*en alapul: olyan közelségen, amely az együttlakó emberek egymás iránti figyelmében és törődésében nyilvánul meg.

---

82 vö. Schneller István: Az építészeti tér minőségi dimenziói

83 Christian Norberg-Schulz: Hiteles építészet felé, 234

Ezzel el is jutottunk a másik kulcsfogalomhoz, a *tér*hez. Heideggernél a tér nem homogén, hanem az emberi testhez, az éghez és a földhöz viszonyítva az irányok (lent és fent) és oldalak (domborzat és napjárás) minőségekkel bírnak. Ezzel a tér olyan sajátosságaira hívja fel a figyelmet, amelyekről az építészeti tervezés hajlamos megfeledkezni, ugyanakkor egyes tervezők számára a legnyilvánvalóbb kiindulási pontokat jelentik. A tér azonban még ebben az irányokat kitüntető heterogenitásban sem ragadható meg. Mint Heidegger a *Bauen Wohnen Denken*-ben megmutatja, a tér *nem osztató* fel terekre és helyekre, hanem a helyek rejtik magukban a terek lehetőségét. Így a tér a határvonások eredményeként létrejövő helyekből és az általuk tartalmazott terekből *épül fel*. Az építészetben hol tudatosan, hol ösztönösen jelenik meg ez a felimerés, hogy a tér pusztán háromdimenziós kiterjedésében nem férhető hozzá, hanem csak az egymástól – a sajátos jelleg és a felismerhető határ révén – megkülönböztethető helyek kínálnak fogást magukon, teszik lehetővé (Christian Norberg-Schulz fogalmaival) az ember „tájékozódását” és „azonosulását”.

A *fenomenológiai* szemléletű hozzáállás az építészeti gondolkodásban alapvetően két vonásában mutatkozik meg.

Az ember számára a világ elsődlegesen nem az ész objektíváló megközelítésmódján válik megérthetővé, hanem a tudomány és a technika elidegenítő elleplezése nélküli, *közvetlen tapasztalat* által mint saját környezete tárul fel. Ez az építészet számára (is) azt jelenti, hogy a funkcionális, esztétikai és technológiai megfontolásokat messze megelőzve a dolgok és a tér (a helyeken keresztül) *fenomenológiai fogalmakkal ragadható meg* – ez vonatkozik mind az építészetelméletre mint az építészet lehetőségeinek feltárására és a kész alkotások elemzésére, mind az építészeti alkotófolyamatra mint a világ megértésére és ennek a megértésnek a térben való rögzítésére.

A közvetlen tapasztalat előtérbe helyezése és a fenomenológiai fogalmakban való gondolkodás végigvonul összes elemzett példánkon; a vizualitáson túlmenő összes érzéki tapasztalat (tapintás, hallás, hőérzet, izommunka)⁸⁴ érvényre juttatása miatt azonban kiemelhetjük Framptont és Zumthort, a tér fenomenológiai megragadásának szempontjából (központ és út, jel és körülkerítés, kint és bent, a környezet hierarchikus szintjei) pedig természetesen Norberg-Schulzot.

A lét mint „*önfeltáró mozgás*” elsősorban a tektonikus építésben mint az eredet, a készítés

---

84 Röviden megjegyezném, hogy az érzéki tapasztalatok tudatos kiaknázása milyen potenciált rejt a kibontakozóban lévő *élménytársadalom* számára.

módjának nyílt felmutatásában érhető tetten. Az építészetelméletben a tektonikus gondolkodás Karl Böttichertől⁸⁵ ered, ám maga Heidegger is az építés gyakorlatához mint előhozáshoz [hervorbringen] kapcsolja az építészet tektonikusságát a közös „tek-” szótó alapján: az építést csak a lakozás felől gondolja megfelelően elgondolhatónak, ám mint konkrét tevékenységet létrehozásként [hervorbringen] (τικτω) és a jelenlévőben való megjelenítésként [erscheinen lassen] (τεχνη) értelmezi. A tektonikus építés önfeltáró jellege Kahnnál mint „a *forma elbeszélő ábrázolása*” jelenik meg, amelyben az épületek el tudják mondani készítésük eredetét és történetét. Frampton számára a tektonika nem szimplán *őszinte* (az anyagok és az erőjáték nyílt megmutatásában), hanem egyben *poétikus* is, a szó eredeti értelmében: feltáró.

Frampton tektonikájával, amely számára egyenlő a dologszerűséggel, vissza is jutottunk a *dolog* fogalmához. Az épület összegyűjtő *dolog*ként való jelenlétében, a *helyet* és *teret* kibontó ott-állásában maga a fenomenológiai-topológiai gondolkodás megtestesítője.

Peter Zumthor mindezt így fogalmazza meg: „Az építészet valósága a teste, ami konkrét, ami formává, tömeggé, térré vált. *Nincs más eszme, mint ami a dolgokban van.*”⁸⁶

---

85 vö. Karl Bötticher: Die Tektonik der Hellenen (A hellének tektonikája, 1843-52)

86 Peter Zumthor: A szépség kemény magva. In: A tér, 268

Bibliográfia

- Heidegger, Martin: Lét és idő.
Osiris Kiadó, Budapest, 2007
- Heidegger, Martin: A műalkotás eredete.
In: Rejtekkutak. Osiris Kiadó, Budapest, 2006
- Heidegger, Martin: A dolog.
In: Világosság, 2000/2
- Heidegger, Martin: Építés, lak(oz)ás, gondolkodás.
Ford.: Schneller István
In: Schneller István: Az építészeti tér minőségi dimenziói. Librarius, Budapest, 2002
- Heidegger, Martin: Bauen Wohnen Denken.
In: uő.: Vorträge und Aufsätze. Günther Neske, Pfullingen, 1954
- Heidegger, Martin: „...költőien lakozik az ember...”
In: uő.: „...költőien lakozik az ember...” Válogatott írások. T-Twins Kiadó, Budapest, 1994
- Heidegger, Martin: A művészet és a tér
In: id. mű
- Heidegger, Martin: Hebel – der Hausfreund.
In: Aus der Erfahrung des Denkens. Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main, 1983
- Heidegger, Martin: Alkotó tájék - miért maradunk vidéken? Ford.: Tillmann J. A.
<http://www.c3.hu/~tillmann/forditasok/tobbiek/hdgvidek.html>
- Böhringer, Hannes: Használni / Lakozni / Elvenni
In: Utóirat. Post Scriptum. A régi-új Magyar Építőművészet elméleti melléklete.
Építészeti, irodalom, nyelv – tematikus szám, 2004
- Böhringer, Hannes: Stílus és tárgyszerűség. Gondolatok az ornamentikáról.
Ford.: Tillmann J. A.
http://www.c3.hu/~tillmann/forditasok/Bohringer_Kis%E9rletek/Stil.html
- Calvino, Italo: Láthatatlan városok
Kozmosz Könyvek, Budapest, 1980
- Cacciari, Massimo: Eupalinos or Architecture
In: Oppositions 21, Summer 1980
- Fehér M. István: Martin Heidegger.
Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1984
- Fehér M. István: Martin Heidegger. Egy XX. századi gondolkodó életútja.
Göncöl Kiadó, Budapest, 1992
- Ferkai András: Űr vagy megélt tér. Építészettörténeti írások.
Terc, Budapest, 2003

- Frampton, Kenneth: A modern építészet kritikai története. Szerk.: Kerékgyártó Béla
Terc, Budapest, 2002
- Frampton, Kenneth: Studies in Tectonic Culture.
The Poetics of Construction in Nineteenth and Twentieth Century Architecture.
Ed. by John Cava.
MIT Press, Cambridge/Massachusetts, 1994
- Frampton, Kenneth: Labour, Work and Architecture.
Collected Essays on Architecture and Design.
Phaidon Press, London/New York, 2002
- Frampton, Kenneth: Kritikai regionalizmus: az ellenállás építészetének hat pontja.
In: A mérhető és a mérhetetlen. Építészeti írások a huszadik századból.
Szerk.: Kerékgyártó Béla. Typotex, Budapest, 2004
- Frampton, Kenneth: Prospects for a Critical Regionalism.
In: Perspecta, Vol. 20. (1983), 147-162.
- Frampton, Kenneth: On Reading Heidegger.
In: Oppositions Reader.
Selected Readings from a Journal for Ideas and Criticism in Architecture 1973-1984.
Ed. by K. Michael Hays. Princeton Architectural Press, New York. 3-6.
- Haddad, Elie: Christian Norberg-Schulz's Phenomenological Project in Architecture.
In: Architectural Theory Review, 15:1 (2010), 88-101.
- Harries, Karsten: The Ethical Function of Architecture
MIT Press, Cambridge/Massachusetts, 1997
- Harries, Karsten: Thoughts on a Non-Arbitrary Architecture
In: Perspecta, Vol. 20. (1983), 9-20.
- Heynen, Hilde: Worthy of Question. Heidegger's role in architectural theory.
In: Archis no. 96. 1993/12. NAI/Misset Publishers, Rotterdam/Doetinchem
- Kahn, Louis: Louis Kahn. Essential Texts. Ed. by Robert Twombly.
Norton, New York, 2003
- Kahn, Louis I.: Forma és terv.
In: A mérhető és a mérhetetlen. Építészeti írások a huszadik századból.
Szerk.: Kerékgyártó Béla. Typotex, Budapest, 2004
- Kerékgyártó Béla: Modern otthontalasság. Heidegger: Építeni Lakni Gondolkodni.
In: arc'6. Az Új Magyar Építőművészet melléklete. 2001. április.
Gyorsjelentés Kiadó, Budapest
- Norberg-Schulz, Christian: Existence, Space and Architecture.
Praeger Publishers, New York, 1971
- Norberg-Schulz, Christian: Genius loci. Landschaft, Lebensraum, Baukunst.
Klett-Cotta, Stuttgart, 1982
- Norberg-Schulz, Christian: The Phenomenon of Place.
In: The Urban Design Reader. Ed. by Michael Larice & Elizabeth Macdonald.
Routledge, London/New York, 1971

- Norberg-Schulz, Christian: Heidegger's Thinking on Architecture.
In: Perspecta, Vol. 20. (1983), 61-68.
- Norberg-Schulz, Christian: Kahn, Heidegger and the Language of Architecture.
In: Oppositions 18, Fall 1979, 29-47.
- Norberg-Schulz, Christian: Hiteles építészet felé.
In: A mérhető és a mérhetetlen. Építészeti írások a huszadik századból.
Szerk.: Kerékgyártó Béla. Typotex, Budapest, 2004
- Safranski, Rüdiger: Egy némethoni mester. Heidegger és kora.
Európa Könyvkiadó, Budapest, 2000
- Schwendtner Tibor: Heidegger tudományfelfogása.
(Az 1919-1929-es időszak írásainak tükrében)
Osiris Kiadó, Budapest, 2000
- Sharr, Adam: Heidegger for Architects.
Routledge, New York, 2007
- Schneller István: Az építészeti tér minőségi dimenziói
Librarius, Budapest, 2002
- Tillmann József A.: Heidegger és a "hegyi valóság"
<http://www.c3.hu/~tillmann/irasok/filozofia/hdghegyi.html>
- Tillmann József A.: A tengeri nagyszótár töredékei
In: Utóirat. Post Scriptum. A régi-új Magyar Építőművészet elméleti melléklete.
Építészet, irodalom, nyelv – tematikus szám, 2004
- Zumthor, Peter: Architektur Denken.
Lars Müller, Baden, 1998
- Hely és jelentés. Tanulmányok az építészetről és a városról. Szerk.: Kerékgyártó Béla.
Terc, Budapest, 2002
- Moravánszky Ákos, M. Gyöngy Katalin: A tér. Kritikai antológia.
Építészetelmélet a 20. században.
Terc, Budapest, 2007
- Bau und Wohnung. Eine Auseinandersetzung mit Heideggers Aufsatz
'Bauen Wohnen Denken' (1951).
Wolkenkuckucksheim. Internationale Zeitschrift zur Theorie der Architektur,
3. Jg., Heft 2 Juni 1998
<http://www.tu-cottbus.de/theoriederarchitektur/Wolke/deu/Themen/themen982.html>